

DĚJINY SVĚTA

6

GLOBÁLNÍ DĚJINY OD POČÁTKŮ DO 21. STOLETÍ

OD ROKU 1880 DO DNEŠKA

EDITOR
HANS-ULRICH THAME

VYŠEHRAD

Dějiny světa 6

Globalizace od roku 1880 do dneška

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Hans-Ulrich Thamer
Dějiny světa 6 – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2026

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

DĚJINY
SVĚTA
6

DĚJINY SVĚTA

GLOBÁLNÍ DĚJINY
OD POČÁTKŮ DO 21. STOLETÍ

6

GLOBALIZACE
OD ROKU 1880 DO DNEŠKA

EDITOR
HANS-ULRICH THAMER

VYŠEHRA D

Kniha vychází
v roce 80. výročí založení
nakladatelství Vyšehrad
|1934–2014|

*Motiv na obálce:
družicový snímek Země
foto: picture alliance*

Revizi českého překladu provedli:
PhDr. Jaroslav Valkoun
prof. PhDr. Luboš Kropáček, CSc.
doc. ing. Jan Sýkora, M.A., Ph.D.

Copyright © Original edition „WBG Weltgeschichte“, 2009–2010
by WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt
Translation © Jan Hlavička, Helena Medková, Pavel Kolmačka 2014

ISBN tištěné verze 978-80-7429-436-5
ISBN e-knihy 978-80-267-3242-6 (1. zveřejnění, 2026) (ePDF)

OBSAH

Úvod	11
-------------------	----

POLITICKÁ PROPOJENÍ A KONFLIKTY

Politické uspořádání a sociální hnutí	21
Imperialismus, válka a revoluce	21
Poválečné krize a hnutí za nezávislost	30
Mezi demokracií a diktaturou	41
Velká krize a nástup diktatur	51
Epocha diktatur – epocha násilí	55
Válka a vyhlazování	73
Od Organizace spojených národů ke studené válce	83
Druhé jaro demokracie	95
Dekolonizace a „třetí svět“	101
Prosperita, protest a občanská společnost	106
Éra uvolňování – stabilizace systému a regionální konflikty	114
Konec studené války a nové globální uspořádání	120
Válka v technicko-průmyslovém světě	127
Základy	130
Mezistátní války	138
Koloniální války	146
Občanské války	154
Masové zločiny	158

DEMOGRAFIE A EKONOMIKA

Migrace v kontextu globalizace, kolonialismu a světových válek ..	169
Migrace, koloniální expanze a globalizace ekonomiky	170
Migrace a globální války	190
Migrační situace a regulace migrace v současnosti a budoucnosti ..	207

Dvě poválečná období 20. století.	209
Globalizace, nacionalismus a stabilita předválečných systémů	209
Kapitalismus, integrace a <i>benign globalization</i>	209
Sociální stát a nacionalistická integrace.	212
Nepodařený mír	215
Cesta k bezpečnosti: mocenská rovnováha, nebo společné principy a dohoda?	215
Cesta k deflaci na základě dohody	217
Krizový management vyhrocuje krizi.	221
Pokusy anglosaských velmocí o stabilizaci světového systému. . .	224
Společenský kompromis po roce 1945.	229
Stabilita a <i>status quo</i> v soustavě států	235
Konec reálného socialismu	240
Vzestup Jihu	242
Konec západních koloniálních říší.	242
Renta a politické vedení na Jihu.	248
Od kompenzace dovozu k orientaci na vývoz	251
Multipolární soustava hospodářsky vyspělých velmocí	253
Nově vznikající velmoci	253
Nové politické síly na Jihu a problém světové občanské společnosti.	255
 Globalizace a světová ekonomika.	 259
Přehled – divergence, konvergence a globalizace	259
Výchozí situace – strukturální přelom v polovině 19. století	264
Charakteristické znaky – masové zboží, dobrovolná migrace, kapitálové trhy	264
Revoluce v dopravě a komunikacích	265
Hnutí volného obchodu.	265
Vznik mezinárodního zlatého standardu	267
Vrchol první éry globalizace (cca 1880–1913)	269
Atlantická ekonomika – schematický popis	269
Mezinárodní obchod s pšenicí jako příklad	270
Mezikontinentální migrace	272
Mezinárodní kapitálové toky	273
Vznik třetího světa	274
Konvergence v atlantické ekonomice.	277
Od začátku protiglobalizačních tlaků do nástupu světové hospodářské krize ve 30. letech	279
<i>Globalisation backlash</i> na konci 19. století	279
Strukturální problémy světové ekonomiky ve dvacátých letech	280
Světová hospodářská krize.	283
Cesty ze světové hospodářské krize – keynesiánská revoluce a řízený zahraniční obchod	286

Organizovaná světová ekonomika – brettonwoodský systém (1944–1973)	289
Hospodářský růst a proměna struktury světového obchodu ve „zlaté éře“	289
Brettonwoodský systém	292
Realistická alternativa – počátky evropské integrace	295
Krátké trvání brettonwoodského měnového systému	298
Outsideři – industrializace třetího světa jako kompenzace dovozu	300
Od stagflace k nové vlně globalizace	302
Inflace, ropný šok a proměny v 70. a 80. letech	302
Od dluhové krize třetího světa k rozvoji národních ekonomik	305
Mobilita kapitálu – globalizace finančních trhů a podniků	309
Co vtiskne tvář budoucí společnosti – průmysl, služby, nebo informace?	312
Lze dosáhnout blahobytu proměnou sektorální struktury hospodářství?	312
Teorie a význam proměny sektorální struktury	318
Proměna ekonomické struktury a hospodářský růst	326
Společnost ve znamení průmyslu, služeb, nebo informací?	337

PROMĚNY SPOLEČNOSTI

Problémy životního prostředí a zdrojů	343
Intelektuální a materiální základy 20. století	344
Předmoderní tradice	344
Zdroje – hladová moderna	346
Vážit si přírody, ctít přírodu	350
První krize životního prostředí kolem roku 1900 – problémy a reakce	352
Špína, hluk a odpadky	352
Reakce úřadů	356
Tiché procesy – propojování, sjednocování, intenzifikace	358
Velké zrychlení	362
Protest občanské společnosti a jeho politické důsledky	364
Globalizace ekologických rizik a ekologického vědomí	367
Masová a světová kultura	370
Co je masová a světová kultura?	370
Masová kultura a masmédia	372
Geneze masové kultury v 19. a 20. století	374
Tištěná média a masová kultura	374

Kino a masová kultura	378
Masová kultura a rozhlas	386
Televize, masová a světová kultura	392
World Wide Web a světová kultura	396
Výhled	401
Stálé důvody pro dějiny světa	402
Objev prehistorie a počátky globalizace	404
Otevřenost světa a vnímání druhých	412
Hranice a prostory, moc a legitimita, vina a paměť	417
Nové dějiny světa	426
Seznam literatury	431
Chronologický přehled	440
seznam vyobrazení	446
Rejstřík osobních jmen	447
Rejstřík místních názvů	452

ÚVOD

Hans-Ulrich Thamer

14. dubna 1900 byla gala recepce zahájena světová výstava v Paříži. Francouzský prezident a členové vlády projížděli ve zlatých kočárech slavnostně osvětleným hlavním městem. Émile Loubet v zahajovací řeči velebil nastupující století jako epochu pokroku, míru a blahobytu. Tvrdil, že podrobení přírody moderní technikou zásadně změní podmínky lidského života. Pro ministra obchodu Alexandra Milleranda začínalo století, v němž stroje a elektřina ovládnou svět a věda a průmysl od základu změní všední život. Pojetí světové výstavy mělo hlásat technicko-průmyslový pokrok a vyjadřovat optimismus společnosti ovládající nové síly vědy a techniky a hodlající zasadit se o bohatství a štěstí budoucí globální společnosti. Výstava svým pozitivním pohledem do budoucnosti a pompézními recepcemi a slavnostmi, které ji provázely, ve skutečnosti odrážela soumrak eurocentrického, buržoazního světa 19. století. Při pozorném pohledu se už zde dala vytušit politická a ekonomická nevyváženost, respektive křehkost mezinárodního systému.

Světová výstava

Evropské národní státy svou prezentací na této veliké oslavě pokroku zároveň utvářely obraz afrických a asijských společností, jež malebními napodobeninami vesnic a chýší prezentovaly nejen jako cizí a nevyvinuté národy, ale i jako jakýsi „primitivní“, a tudíž na Evropě závislý svět. Evropské státy v té době ostatně mocenskopoliticky a ekonomicky ovládaly skoro celou Afriku, rozsáhlé části Asie a jižního Pacifiku.

Za úchvatnou imperialistickou fasádou se ohlašovaly nové disharmonie a napětí, které změní svět a vyvřou na povrch první světovou válkou. Nová sociální hnutí, jež se na světové výstavě mohla prezentovat spíše jen okrajově, byla předzvěstí možných konfliktů, které postaví evropské společnosti před nové výzvy: jednalo se o socialistické dělnické hnutí, jež se organizovalo ve všech průmyslových společnostech a které samotné čekaly vnitřní zatěžkávací zkoušky mezi reformistickou a radikálně revoluční cestou, o ženské hnutí, požadující společenské a politické zapojení žen, a o protikolonialistická hnutí, jež po první světové válce ještě zesílí. Rovněž za fasádami suverénních států Latinské Ameriky se skrývaly politicko-ideologické, etnické a sociální rozpory, které v budoucnu ohrozí jejich vnitřní soudržnost a ekonomický rozmach. A konečně v hostitelské zemi Francii i jinde v Evropě existovala sociální protestní hnutí, jež napadnou demokracii a pokrok z druhé strany. Radikálně nacionalistické

Disharmonie a napětí

a antisemitské nálady a hnutí vystavily Dreyfusovou aférou politickou kulturu francouzské třetí republiky těžké zatěžkávací zkoušce, v té době si však jen málokdo dokázal představit, že takové agresivní a nelidské tendence se jednoho dne zvrhnou v masová politická hnutí a budou jádrem vládní praxe budoucích diktatur – a genocidy.

Zkrátka a dobře, návštěvník světové výstavy získal zkrácený obraz bezpečí a sociální harmonie, jenž se měl zanedlouho zhroutit první světovou válkou. „Velká válka“, jak se jí říkalo do roku 1939, „prvotní katastrofa“ (George F. Kennan) století, pak tyto rozpory vyjevila s konečnou platností; neskrývala v sobě jen zárodek druhé světové války. Nové válečné technologie a totální vedení války, imperialistické válečné cíle i radikální ideologie, propaganda a politizace mas, které se ve válce rozvinuly, předjímaly to, co poté meziválečná doba prožila v krizích a radikalizaci, a co druhá, totální válka, jež se rychle změnila ve válku globální, dokázala v mobilizaci mas a v ničení. „Umění sjednat mír“, které se vyvinulo v epoše evropských mocností a kabinetů a mělo světu ještě jednou přinést mír v podobě versailleského systému smluv z roku 1919, se v období ideologií a diktatur brzy ukázalo jako neúčinné. Vítězné tažení demokracie a lidských práv, o němž se snilo na počátku století a bezprostředně po první světové válce, zanedlouho zastavily velké meziválečné hospodářské krize a síla radikálních ideologií a hnutí mobilizujících masy. 30. léta se rozpor mezi demokracií a diktaturou vyznačovala nejen na evropském kontinentu. Tento rozpor pokračoval za změněné mezinárodní situace po druhé světové válce a po ztroskotání naděje na „jeden svět“ jako globální rozpor druhé poválečné doby. Další naděje na mírovou, demokratickou budoucnost ve stále větších částech světa se zrodila teprve s koncem studené války a konfliktu mezi Východem a Západem v letech 1989–1990, ale i ta brzy skončila zklamáním.

**Konec
„umění
sjednat mír“**

20. století 20. století, ohlašované s nástupem roku 1900 jako století pokroku, se brzy změnilo ve „věk extrémů“ (Eric Hobsbawm). Podle Yehudiho Menuhina „vzbudilo ty největší naděje, jaké lidstvo kdy chovalo“ a „zničilo veškeré iluze a naděje“. Vyznačovalo se krutými válkami a katastrofami, násilím a hromadným ničením, ale i novými nástroji k zajištění míru a řešení konfliktů, postupným prosazováním demokratických zřízení, jejich rozbíjením autoritářskými a totalitními hnutími a diktaturami, vedle toho i rostoucí racionalitou, mobilitou a růstem, jak si lidé představovali na jeho počátku. Přesto ke 20. století patří od první světové války také zkušenost kataklyzmatických hospodářských a společenských krizí, násilí, vyhánění a likvidace lidí a devastace životního prostředí. Toto století tak předvedlo celou škálu disonancí a dialektiky pokroku, k němuž ještě zcela neochvějně a optimisticky směřovalo 19. století.

Je-li proto označení „věk extrémů“ zcela oprávněné, od pozdních 80. let se konečně ukazují vize mezinárodní společnosti, ve které by na mezinárodní vztahy a vnitřní společenské poměry států mohlo mít stále silnější

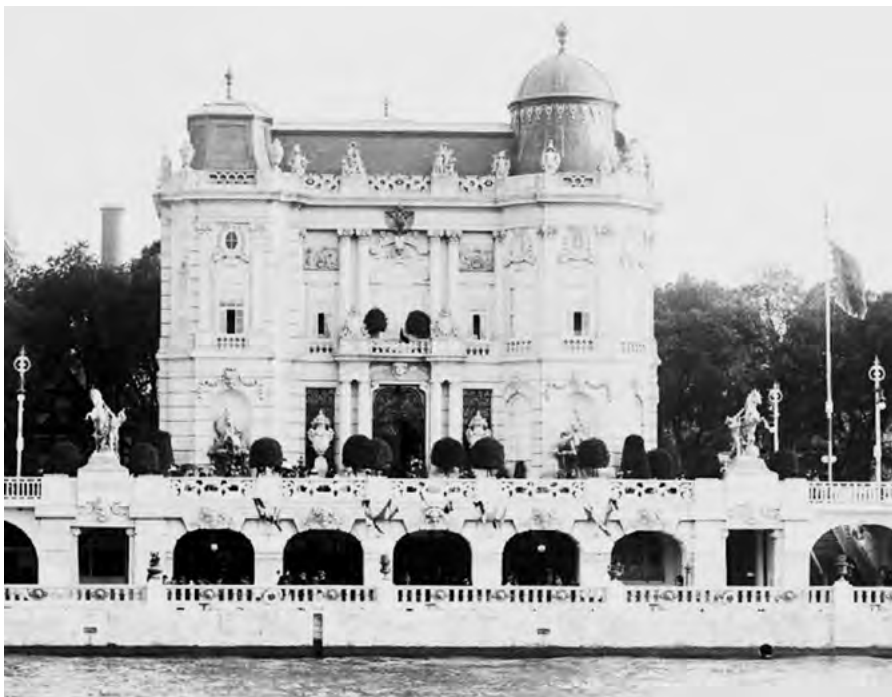

Eiffelova věž v době pařížské výstavy, jež se konala od 15. dubna do 12. listopadu 1900 a která se zhruba 50 miliony návštěvníky dodnes patří mezi nejúspěšnější světové výstavy

vliv mezinárodní právo a lidská práva. Nejen to, rýsuje se nové chápání světa. Vnitrostátní řešení problémů fungují stále méně, nové konflikty se už netočí výlučně kolem států a vnitřní správy nebo rozdělování zdrojů. Jinými slovy, tyto nové konflikty nezapadají do klasického politického schématu levice kontra pravice, do ostrého protikladu pokroku a tradice.

Po konci studené války a po rozpadu sovětského impéria se dvacáté století často označovalo za „krátké 20. století“ – měla se tak postihnout jeho domnělá vnitřní jednota. Podle této periodizace sahalo od roku 1914, kdy světová válka a revoluce rozbouraly životní formy 19. století a vyústily v diktaturu a násilí, do roku 1991, kdy se zdálo, že s koncem Sovětského svazu nastal i konec totalitních ideologií. Jednoznačnost hranice epochy v letech 1989–1990 se však jeví stále spornější, a to nejen proto, že ti, kdo očekávali konec těchto dějin politicko-vojenských konfrontací, brzy zjistili, že jejich prognózy nevycházejí, nýbrž zejména proto, že mnohý z těchto vývojových trendů, jež se rýsovaly od 90. let a které nazýváme „globalizací“, totiž rozvoj mezinárodní společnosti, ekonomiky a kultury, se projevovaly dávno před rokem 1989. Fixace 20. století na národní státy a na konflikty mezi mocnostmi polevila s novým chápáním světa, daným ekonomickými, sociálními, ale i kulturními změnami, stejně jako fixace

Hranice epochy

Rakouský pavilon na světové výstavě v Paříži (1900)

na západní, tedy severoamericky a evropsky centrovaný svět. Otázky lidských práv, morálních a náboženských kritérií politického jednání nabyly stejné důležitosti jako vnitropolitické problémy rozdělování zdrojů a výlučně socioekonomické perspektivy.

Když z historického hlediska pohlédneme na mimoevropské dějiny, ztrácejí na přesvědčivosti i hranice epochy v roce 1914, neboť vývoj v Asii, Africe i v Latinské Americe se mnohdy řídí jinými mechanismy a přelomovými momenty. Pozdní 19. století však nabývá novou váhu především při pohledu na internacionalizaci společnosti a ekonomiky, vždyť mnohé vývojové linie, jež dnes označujeme pojmem globalizace, měly svůj počátek v roce 1914. Za těžkých hospodářských krizí a protekcionistických reakcí meziválečné doby 30. až 50. let se zhroutily a ožily až od 80. let.

**Splývání
cézur** Při pohledu na 20. století z perspektivy raného 21. století se proto dlouho odděleně pozorované dílčí epochy 20. století sblížují a zlomové body, které 20. století členily a ozřejmovaly, splývají. Neplatí to pouze pro meziválečná 20. a 30. léta, jež někteří pozorovatelé vykládali jako fázi „třicetileté krize“ (Arno J. Mayer), ale také a mnohem více pro vnitřní politickou a společenskou souvislost druhé poloviny 20. století s první. Svět na konci 20. století se nicméně v mnoha ohledech zřetelně odlišoval od světa na počátku století: už dávno nebyl eurocentrický, Evropa

už dávno ztratila přednostní postavení v politice a ekonomice, ve vědě a kultuře. Skoro všude se rozpadly staré společenské vazby a zažité vztahy a tyto zvraty byly občas provázeny nebo vyvolány sociálními a humanitárními katastrofami. Nakonec však svět poznal nové formy internacionalizace a globalizace, které v sobě pojmají to, k čemu už dávno směřoval, a zároveň přesahují to, co se jevilo na počátku století.

Pohlížíme-li na dějiny evropské politiky 20. století, obraz „krátkého 20. století“ si podržuje částečnou platnost. Z tohoto pohledu začíná toto století první světovou válkou a vyúsťuje do zásadních konfliktů mezi demokracií a diktaturou, provázených a zostřovaných radikálními masovými hnutími, jež jsou následkem všeobecné společenské mobilizace. Ke krizi demokracie, která se projevovala už ve 20. letech a plně dopadla na evropské státy a ústavy v roce 1933, se nakonec přidružila další veliká krize 30. let, jež na řadu let zdiskreditovala parlamentarismus, demokratickou politiku a liberální tržní ekonomiku – byla to krize globálního kapitalismu. Zkušenost krizí a katastrof určovala vnímání a tím také vnitřní souvislosti a specifika meziválečného období nejen v Evropě, ale i v USA. To vše se spolu s hospodářskou krizí a světovou válkou let 1939–1941 až 1945 stalo celosvětovým jevem. Podobný vývoj určuje též druhou dílčí epochu „krátkého“ evropského 20. století až na to, že centra politiky se již nenacházejí v Londýně nebo Berlíně, nýbrž ve Washingtonu a Moskvě. „Konflikt mezi Východem a Západem“, vyvíjející se od 40. let ve stále nových vlnách, pokračoval z hlediska politických a ústavních dějin v rozporech demokracie a diktatury, určujících už první poválečné období, a vytvořil z nich opět celosvětový fenomén. Tyto vnitřní politické konstelace však byly dány zcela změněnou mezinárodní mocenskou situací: politicko-vojenským a ekonomicko-technickým antagonismem nových supervelmocí USA a SSSR, který vnitropolitické konflikty v Evropě, ale především v mladých, politicky nestabilních národních státech třetího světa (s jejich prudkými společenskými a etnickými mocenskými boji) spojoval se základními vzory a konflikty mezinárodních mocenských uspořádání a vztahů a často je využíval pro své účely. Studená válka určovala nejen politiku a všední život evropských států, jež se nyní v důsledku druhé světové války a změn světové ekonomiky změnily ze subjektů na objekty světové politiky, nýbrž zasáhla také politiku a společnosti zbytku světa a hrozilo, že vtáhne skoro celý svět do spirály zbrojení a válek v třetích zemích.

Konflikt mezi Východem a Západem dlouhou dobu zastíňoval konflikt mezi Severem a Jihem, tj. novou konfrontaci mezi průmyslovými zeměmi Severu a rozvojovými zeměmi Jihu, která započala v 50. letech a s rostoucí dekolonizací a se vznikem nových států v Asii a Africe nabývala na konfliktním potenciálu, přičemž v zemích „třetího světa“ postupně docházelo k diferenciaci mezi nově industrializovanými zeměmi s rozvíjející se ekonomikou a infrastrukturou a na světovém trhu závislými státy, zejména

Politické dějiny 20. století

Konflikt mezi Severem a Jihem

v Africe. Na sklonku 20. století tento konflikt mezi Severem a Jihem vystřídal dřívější konflikt mezi Východem a Západem a jasně odhalil rozpory i rozmanitost modernizace 20. století.

**Rozporuplná
moderna**

Sílicí vědomí nového, globálního konfliktu mezi Severem a Jihem se pojilo v „prvním“ i „druhém světě“ s poznáním ambivalentnosti pokroku a moderny. Jestliže zlatá desetiletí ekonomického růstu druhé poválečné doby probíhala až do poloviny 70. let v naději, že ekonomicko-technický pokrok a demokratická politika jsou zárukou sociální změny a modernity a mohou navždy zdolat ničivé síly, jež v první polovině 20. století stále znovu propukaly v podobě ideologického fanatismu a násilností a projevovaly se stále silněji, potom od ropné krize v roce 1974 tato nezlomná a prostá víra v pokrok pominula. Krize demokracie a ekonomiky, cesta k moderní diktatuře a barbarství pronásledování a genocidy se už nechápaly jako obyčejná recidiva nebo zvláštní cesta, nýbrž jako imanentní součást rozporuplné moderny, jako temné strany oněch sil a hnutí, které dvacáté století zdědilo od století devatenáctého a jež od té doby razantně posilovaly.

**Ničím
nerušená
změna
a pokrok**

Faktickou známkou moderny bylo a je zdánlivě ničím nerušené zrychlení a nárůst efektivity, mobility a koncentrace obyvatelstva. To vše se projevilo ve všech oblastech lidského života a vyvolalo v nich změny. Ty zasahují propojení a transfery zboží, osob, kapitálu a myšlenek, strukturu a sociální mobilitu společnosti; zároveň však zasahují politiku, která si klade za cíl naplňovat očekávání a vize lidí, a staví ji před stále nové výzvy. Permanentní změny a výzvy se týkají systémů sociálního zabezpečení a zaměstnanosti v průmyslu a službách, vývoje hrubého národního produktu a rozdělování příjmů. Projevují se v demografických procesech, jako v rostoucí urbanizaci, v životě rodiny a jednotlivců, například ve vztahu muže a ženy, a nedotčeny nenechávají ani tradiční hodnotové struktury.

**Globální
situace**

Různé podoby moderny a komplikované vztahy mezi politikou a modernou se při podrobnějším pohledu projevují nejen v evropsko-americkém procesu modernizace, který byl dlouhou dobu chápán jako paradigma pro všechny ostatní změny. Upřeme-li pozornost na globální situaci, na společnosti mimo evropský a severoamerický svět, ukazují se rozmanitosti a rozporuplnosti moderní doby mnohem výrazněji. Reakci na globální vývoj a klíčové historické momenty tu určují rozdílné ekonomické standardy a souvislosti, odlišné kulturní tradice a politická uspořádání. Vzdor tomu, že výzvy nové doby jsou všude stejné, se mohou projevat různě rychle a procházet odlišným vývojem. To znamená, že se musíme naučit pohlížet na novodobý vývoj v rámci „mnohočetných modernit“ (Shmuel N. Eisenstadt).

Ztráta významu světové role Evropy ve věku světových válek a rozvíjející se rozmanitost moderny mají také dopad na metodologii světových dějin 20. století. Nezříká se zcela chronologicky vývojového historického přístupu jako orientačního prostředku, musí ale vzhledem k rozmanitosti

vývojových linií postupovat komparativně a ptát se buď na dějiny vztahů a konfliktů mezi centry, jejichž samotný význam se změnil, a periferiemi, nebo se může soustředit na ústřední témata a vzájemně je srovnávat. Patří sem civilizace a národy, politické systémy a společenské pohyby, propojení a transfery zboží a kapitálu, lidí a myšlenek v pohybu. Právě na takovém přístupu je založen tento svazek.

POLITICKÁ
PROPOJENÍ
A KONFLIKTY

POLITICKÉ USPOŘÁDÁNÍ A SOCIÁLNÍ Hnutí

Hans-Ulrich Thamer

Imperialismus, válka a revoluce

Jakkoli se ve slavnostních projevech zdůrazňovalo bratrství všech národů, byla světová výstava v Paříži roku 1900 silně rozštěpena mezi industrializované průmyslové státy a jejich kolonie. Většinu Afriky, velké části Asie a Pacifiku ovládalo několik mocných států. Velká Británie, Rusko, Čína a Francie, Nizozemsko, Rakousko-Uhersko a osmanská říše spravovaly obrovské, multietnické říše. Menšími koloniálními državami si „místo na slunci“ vydobýly i jiné státy. Například USA získaly v roce 1898 Filipíny a Portoriko. Politické ideologie, rozšířené po celé Evropě, legitimizovaly imperiální panství jako projev pokroku a civilizace: ovládaným národům přinášelo technický pokrok, výchovu, vzdělání a náboženství.

S nezávislostí a svobodou neevropských států se v plánu světa nepočítalo. Pouze Spojené státy americké se roku 1776 vymanily nadvládě cizí moci, aby se pak o století později i ony staly imperiální mocností. Poté skončila koloniální nadvláda Francie nad Haiti a v letech 1810–1825 si latinskoamerické státy vybojovaly nezávislost na Španělsku a Portugalisku a zřídily konstituční režimy. Avšak i tam byly svoboda a rovnost spíše jen na papíře; autoritářští vojenští vládcí, *caudillos*, je ve skutečnosti nijak nezaručovali. Cesta latinskoamerických států k národnímu státu, tedy k pocitu, respektive sociální praxi vzájemné sounáležitosti, si vyžadovala dlouhý čas; musely se překonávat příliš hluboké vnitřní etnické a regionální rozpory, společenská a kulturní pnutí a bariéry. V předvečer „Velké války“ v Evropě nebyly tyto procesy zdaleka ukončeny a koloniální území na cestu k národní nezávislosti teprve čekaly.

K roku 1900 existovaly dva typy velkých říší: prvním byly obrovské pevninské státní celky Ruska, Číny, Rakouska-Uherska a osmanské říše, jež si po staletí budovaly panství dobýváním a anexí a poté kolem roku 1920 válka a revoluce přispěly k rozpadu jejich moci nebo k jejich desintegraci. Druhý typ se vytvořil v 18. a 19. století a spočíval v získání zámořských území.

Imperiální mocnosti západní a střední Evropy spravovaly své koloniální državy zpravidla formou přímé politické vlády. Velká Británie ovládala na přelomu století čtvrtinu světa i čtvrtinu světové populace. Jádrem a klenotem britského zámořského panství byla bezpochyby Indie, její rozloha a bohatství učinily z Velké Británie vedoucí mocnost v Asii. Britská

**Svoboda
a rovnost?**

**Indie jako
koloniální
vlastnictví
Velké
Británie**

moc se zakládala na přímé a nepřímé vládě a zajišťovala ji armáda indických vojáků pod velením britských důstojníků. Hlavní činností britské vlády v Indii byl výběr daní. Britové přinášeli kapitál a dílem též britské instituce i kulturní návyky. Vývoz kapitálu a kultury dával Velké Británii vliv i mimo hranice jejího formálního panství, například v Latinské Americe.

**Regionali-
zace
a periodizace**

Kapitál, zboží a myšlenky představovaly základy nejen britské, ale vůbec evropské hegemonie nad mezinárodním systémem. Evropa ležela v centru světa a Amerika, Afrika a Asie patřily na jeho periferii, třebaže významné země na těchto kontinentech si už vydobily nezávislost či si ji udržely – byl to proces, který pak měla urychlit první světová válka. Vypuknutím první světové války a následným řetězcem revolucí započalo ono z evropské perspektivy „krátké 20. století“, tato periodizace však pro mimoevropské země a státy neplatí. „Krátké 20. století“ skončilo v letech 1989–1990 rovněž revolucí, tentokrát sledem „pokojných revolucí“, jimiž se zhroutilo sovětské impérium a uzavřela se éra studené války. Tato změna měla na rozdíl od roku 1914 mnohem dalekosáhlejší, globální účinky. Mezi léty 1914 a 1989/1990 se klenulo takřka celé století rozpadu impérií a vzniku nových národních států. Byla to epocha ztráty evropské dominance, ideologické občanské války a masového politického násilí, ale i demokratizace a emancipace, modernizace a změn, jakož i protikladu svobody a rovnosti.

Nový svět, jak se rýsoval po roce 1918, byl světem stvořeným především válkou, což zatěžovalo budoucnost nového pořádku. Teto svět pak ve 30. letech, v tom „bídném, falešném desetiletí“ (Wystan Hugh Auden), málem zničil sám sebe a vyústil v druhou válku, nyní už globálních rozměrů. I tato válka skončila místy povstáními a revolucemi, které uspíšily rozpad koloniálních říší a vedly ke vzniku sovětské sféry vlivu, jež ovládala třetinu světové populace a tuto moc po čtyři desítky let zdůvodňovala tím, že vytváří politicko-společenskou alternativu k buržoazně-kapitalistickému společenskému zřízení.

Revoluce

Revoluce pramenily z války – nejen obě ruské revoluce v roce 1917, nýbrž i následující povstání a radikální zvraty, které otřásly především střední Evropou. Revoluce se stala v rozmanité podobě „globální konstantou dějin století“ (Eric Hobsbawm). Už první světová válka skončila zvraty, a to z nejrůznějších důvodů. Především silně otřásla překonanými životními formami a myšlenkovými postoji 19. století a rozvrátila je. První světová válka více než všechny předchozí války obnažila strašlivý rozdíl mezi očekáváním a realitou, nadějí a zklamáním, obětí a výsledkem. Zhroutily se nejen občanské jistoty a pocit bezpečí, ale ztroskotalo i mírové hnutí z předvečera války a s ním se rozložil evropský socialismus – silné sociální hnutí, jehož stoupenci odmítali agresivní nacionalismus a zasazovali se za mezinárodní spolupráci. Národní citění místy převládlo a vedlo k rozkolu hnutí. Čím déle válka trvala a čím nepředstavitelnější byl počet obětí a utrpení na frontě, tím zřetelněji polevovala schopnost

vojáků snášet strádání a tím větší obavy vzbuzovaly známky rozkladu vojenské kázně. Kritickým se stal rok 1917. Zatímco vojenské kapacity a výrobu se ve většině armád a válčících zemí podařilo obnovit promyšlenou kombinací tvrdosti a ústupků, v Rusku vyústily vojenské, sociální a politické obtíže v petrohradské povstání, kde mimo jiné sílily hlasy volající po míru. Papež Benedikt XV. předložil 1. srpna 1917 výzvu k míru bez anexí a reparací. Opoziční strany v Německu předložily v červenci téhož roku v Říšském sněmu mírovou rezoluci a posílily tím nejen váhu parlamentu, ale rovněž předjímalý vytvoření koalice, která se pak koncem roku 1918 pod heslem reformy zasadila o nové parlamentně-demokratické ústavní uspořádání.

Rusko bylo válkou unaveno a bylo zralé pro revoluci; buržoazní parlamentní reforma měla za těchto podmínek malé šance. Nepokoje vyústily pod tlakem válečných útrap ve zhroutilí staleté carské vlády a vedly nejdříve díky spontánnímu svazku mezi členy politické elity, jež požadovala reformy, a lidovým hnutím, které se stavělo proti válce, k úžasné rychlému politickému úspěchu únorové revoluce. Tento úspěch neměl dlouhého trvání, protože mezi relativně bezmocnou „Prozatímní vládou“ na jedné straně a místními a regionálními „radami“ (sověty) na straně druhé se vytvořilo politické vakuum, v němž se různá revoluční hnutí snažila využít jak únavy z války a touhy po míru, tak hladu rolníků po půdě a snu o sociální revoluci. Mezi březnem a listopadem existovalo dvojvládí, které rozpad Ruska nemohlo zastavit, naopak jej urychlilo. 6. dubna dorazil do Petrohradu Lenin. Německé vrchní velení si od něj slibovalo rozvrácení pořádku v nepřátelské zemi, a proto ho ze švýcarského exilu vypravilo v zapečetěném vagonu do Ruska. Lenin v dvojvládí spatřoval projev sociálního rozporu mezi starou „buržoazní“ mocí a rodící se diktaturou proletariátu. Vyzval bolševiky, aby se energicky chopili revoluční příležitosti, již jim nabízí válka. První převrat, který provedl v červenci s nebolševickým revolucionářem Lvem Trockým, však selhal. Lenin musel uprchnout do Finska. Radikální stranu zachránily taktické chyby a slabost Prozatímní vlády, jež se prodlužováním války brzy připravila o veškerou podporu mas. Pro Lenina, bolševiky a jejich vysoce disciplinované stoupence bylo pak snadné ztéci poslední bašty Kerenského vlády. V noci na 7. listopad bolševické jednotky obsadily relativně nekrvavým pučem vládní budovy. O den později sjezd sovětů akci radikální menšiny schválil; v jednom dekretu byla rada lidových komisařů v čele s Leninem pověřena vytvořením „prozatímní dělnické a rolnické vlády“, dokud se nesejde Ústavodárné shromáždění. Ale když bolševici v Ústavodárném shromáždění nezískali většinu, rozehnali je a nikdy se už nesešlo. Lenin potom k prosazení svého programu využil třetí sjezd sovětů.

Říjnová revoluce roku 1917 se stala nejnásilnější a nejvlivnější revoluční událostí století, odolala vnitřnímu nepříteli, následkům brestlitevského míru (březen 1918) vnučeného Německem i spojenecké intervenci

**Rusko
po pádu
carství**

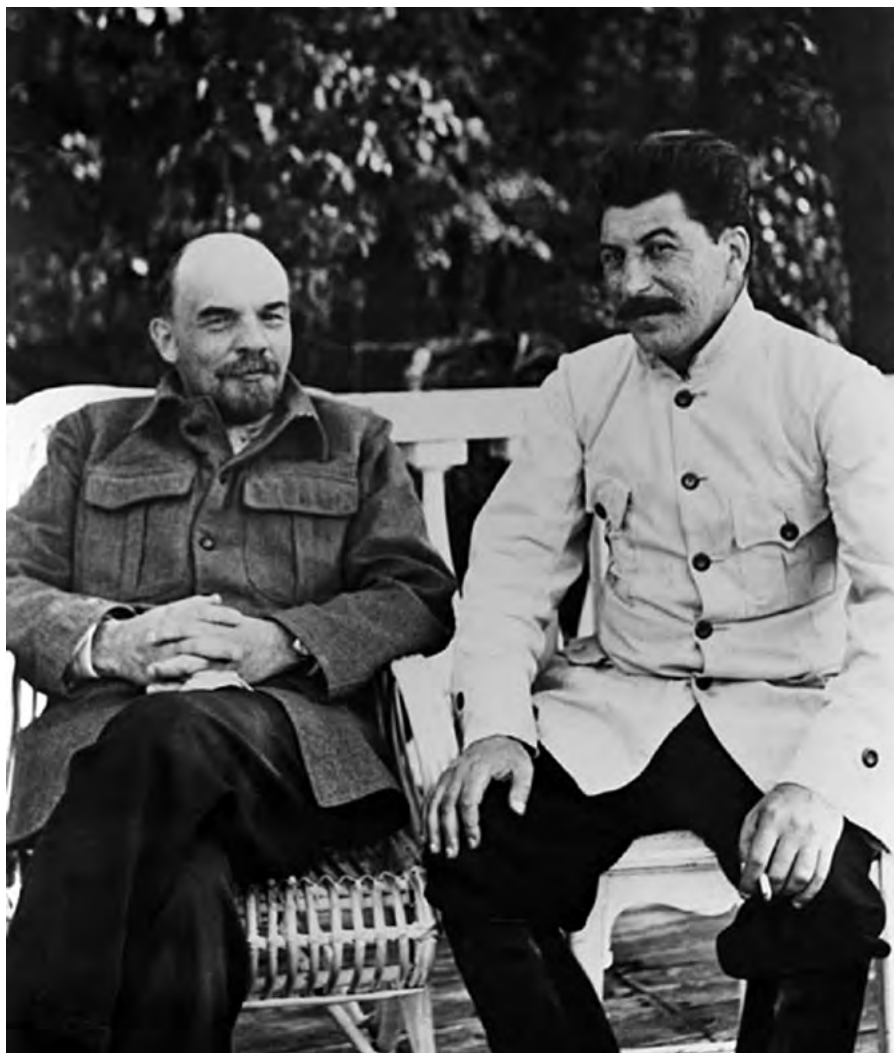
a s bezohledným násilím postupovala vůči vnitřním odpůrcům, které ocejovala jako „třídní nepřátele“. Za všeobecného politického a administrativního rozkladu země měl Lenin za sebou centralizovanou komunistickou stranu se 600 000 členy a tím disponoval jedinou silou, jež Rusko mohla a chtěla udržet pohromadě jako stát a hodlala splnit požadavky rolníků. To vše podněcovalo naději ve světovou revoluci, která měla vzplanout z trosk starých říší, hroutícího se Německa a habsburské monarchie, a dávalo této revoluci perspektivu i přesto, že z hlediska marxistického učení vypukla v nesprávné zemi. I když už v polovině roku 1919 bylo zřejmé, že ke světové revoluci nedojde, zbývala tu ještě naděje, že střední Evropou se přesto přežene revoluční vlna a podlomí tamní režimy.

**Očekávání
většiny
obyvatelstva**

Třebaže vojenská porážka na sklonku podzimu 1918 vedla v celé střední a východní Evropě k politickým zvrátům a vláda Hohenzollernů, Habsburků a Osmanů válku nepřežila, bolševikům se nepodařilo svou revoluci spojit s nespokojeností radikalizovaných mas střední Evropy. Žádná z republik rad, v Maďarsku ani v Bavorsku, na rozdíl od Ruska nezískala podporu venkovského obyvatelstva nebo širších částí městské dělnické populace. Instituce států a společností pocházející z 19. století byly pevné a semknuté, jejich sociální funkce dostatečné a obecně uznávané, takže vysilující utrpení a ztráta existence, které válka přinesla milionům Evropanů na bojištích i doma, vedly sice mnohde k nepokojům, politickému násilí a vyhrožování revolucí, nikoli však k totální revoluci podle bolševického vzoru. Ačkoli převraty v Německu a Rakousku, přesněji řečeno v tamních městech, nabyly sociálně revolučního charakteru a používaly dikci třídního boje, ve většině společností i v protestujících masových hnutích převažovalo očekávání, že bude opět nastolen pořádek a s ním obnoveny veřejné služby. Dále trvalo přesvědčení a naděje, že to vše se dá v pozměněné formě obnovit a reformovat, že se nabízí prostor pro zajištění osobní a rodinné existence. Většina evropského obyvatelstva očekávala, že se zabrání budoucím konfliktům, na revoluční násilí sázela pouze militantní menšina. A tak se stalo, že jakmile se představitelé starého řádu přizpůsobili v nastolených republikách novému pořádku, udrželi si rozhodující vliv ve společenských mocenských centrech, v administrativě, armádě a hospodářství.

**Naděje
ve světovou
revoluci**

Ani v Německu nezískali socialisté v prvních volbách po revoluci většinu hlasů a tím kýženou legitimizaci hlubokých politicko-sociálních změn. Rozkol mezinárodního dělnického hnutí, a tudíž jeho oslabení, byl prohlouben ještě takřka diktátorským požadavkem bolševické strany, jež po socialistických stranách a dělnických organizacích střední a západní Evropy požadovala, aby se vstupem do Třetí internacionály, Kominterny, podřídily jejímu diktátorskému organizačnímu modelu. Tento osudný kurz si sociální, radikální a utopickou náladu v poválečné krizi pletl se skutečnou revoluční situací. Bolševická revoluce a tím ani světová revoluce už pro dělnická hnutí Západu nebyly totiž od roku 1920 navzdory

Sovětský politici Vladimir Iljič Lenin a Josif Vissarionovič Stalin
v roce 1922 v Gorkém u Moskvy

veškeré rétorice na pořadu dne. Naděje ve světovou revoluci se marně upínaly na krátkou rusko-polskou válku, vyvolanou v roce 1919 teritoriálními ambicemi nově založeného polského národního státu. Tyto naděje se nenaplnily ani událostmi v Číně v letech 1920 až 1927. Zpočátku se sice zdálo, že dojde ke spojení Kuomintangu a komunistů, ale když kuomintangský generál Čankajšek provedl politický obrát o 180 stupňů a ukázal komunistům záda, bylo zřejmé, že poselství říjnové revoluce nebude mít ani na Východě šance na úspěch a že se bolševici musejí omezit

na revoluci v jediné zemi. To však Kominternu neodradilo, dál si hrála na světovou revoluci a snažila se organizovat komunistická povstání, která od Německa a Bulharska (1923) až po Indonésii (1926) a Čínu (1927) končila pro komunisty katastrofou. Komunistické strany střední a západní Evropy zůstávaly v menšině, ale to už stačilo, aby se v politickém boji staly hrozbou a protikomunistickým silám, jež byly od roku 1920 na postupu, zajistily další opodstatnění a stoupence.

Z války a občanské války se zrodil nový typ sociálního hnutí a revoluce. **Fašistická hnutí** Byla to fašistická hnutí a jejich snaha o dobytí moci dvojí strategií spojující tradici a revoluci. Revoluční socialismus a fašismus vyvodily z válečné zkušenosti protikladné, přesto však příbuzné důsledky a strategie: také Benito Mussolini a jeho squadristé – jako později Hitler a NSDAP – chápali válku jako motor revolucionalizace společnosti, která jako by opravňovala pokračování války v podobě permanentní občanské války, respektive výjimečného stavu. Obě ideologie a koncepce se svou radikálností a bezvýhradností staly zátěží pro racionalistický sen o kolektivním zajištění míru a projektu liberálně demokratického řádu zakládajícího se na společenském kompromisu a politickém dorozumění. Taková byla politická vize amerického prezidenta Woodrowa Wilsona, jenž chtěl využít mír k založení nového mezinárodního řádu a k zajištění demokracie – též jako demokratickou alternativu k Leninovu revolučnímu internacionalismu.

Avšak státy a společnosti, ať už překonaly nesmírná ekonomická, sociální a humanitární břemena války jako vítězové, nebo jako poražení, musely čelit hned několika problémům komplikujícím nový politický začátek, respektive rekonstrukci buržoazních společenských řádů ohrožovaných revolucemi. Přechod z války k míru se ukázal jako nesmírně obtížný a z mnoha důvodů v sobě skrýval zárodek neúspěchu. Nesouviselo to jen s bolševickou revolucí a jejím programem světové revoluce, nýbrž také s totální mobilizací válečné společnosti a totálností porážky, zejména Německa. V hlavách válka pokračovala a politický rozum vytlačovala na okraj.

Ba co víc: už neexistovaly žádné silné neutrální státy, které by fungovaly jako prostředníci. Zato bylo třeba řešit množství územních otázek, především následky rozpadu podunajské monarchie a osmanské říše. **„Právo na sebeurčení národů“** Hlavním cílem Pařížské mírové konference bylo nastolení řádu ve válkou zničeném světě. Vznikla nová mapa střední a východní Evropy. Zrodily se nové státy odvolávající se na Wilsonem proklamované „právo na sebeurčení národů“ a požadující hranice, jež často kolidovaly s mocensko-politickými zájmy jiných mocností a mnohdy ani nesouhlasily s etnickými hranicemi. „Právo na sebeurčení národů“ navíc vedlo v mnoha částech světa, například v Indii, ke krvavým povstáním proti koloniálnímu panství. Velmoci se vedle ústředního úkolu zajištění míru a pořádku v Evropě musely vypořádat také se sérií povstání v jimi ovládaných národech. Nedochovalo jen k nepokojům v Indii a k demonstracím za nezávislost v Egyptě, ale i k ozbrojeným revoltám proti francouzskému panství v Sýrii,

proti britskému v oblasti dnešního Iráku, italskému v Libyi a španělskému v Maroku. Evropské mocnosti zasáhly všude s krajní tvrdostí. Britský generál Reginald Dyer nařídil v paňdžábském Amritsaru střelbu do pokojného davu: kvůli „psychologickému účinku“ na místní obyvatelstvo, jak později vypověděl.

Nakonec se ukázalo, že tradiční nacionální mocenské uvažování je silnější než mezinárodní, demokratický projekt prezidenta Wilsona. Rovněž v táboře vítězů docházelo k prudkým střetům: Francie na první místo svých politických cílů kladla požadavky reparací a bezpečnosti a chtěla si vydobýt hegemoniální postavení na kontinentu, i proto, aby navždy oslabilila Německo. Velká Británie byla oproti tomu pro zachování klasické rovnováhy, z toho důvodu tak podstatné oslabení Německa odmítala. USA přešly do politického izolacionismu. Koncepce mezinárodního řešení konfliktů, kterou chtěl Wilson zavést založením Společnosti národů, tak ochrnula už v samém počátku. USA do Společnosti národů nevstoupily a rovněž nedaly Francii požadovanou záruku bezpečnosti.

Vzory moderních států a ústavních uspořádání založených na kompromisu byly patrné i v „kompromisním“ rázu versailleského mírového uspořádání, ale jen málo současníků to tak vnímalo. Z jednání vyloučení poražení Němci chápali tento mír jako „potupný“ nebo „kartaginský“ a v tom je utvrzoval i názor britského ekonoma Johna Maynarda Keynesa. Při zpětném historickém pohledu nebylo uzavření míru katastrofální ani tak ve svých konkrétních ustanoveních, jako spíš v politicko-psychologických a ideologických důsledcích. Skutečný problém tkvěl v politicko-sociálním dědictví války, jež byla tak bolestná a nákladná a vyvolala takovou emocionální a nacionalistickou mobilizaci, že zklamáním muselo být jakékoli mírové uspořádání. Francouzi považovali ztrestání poražených za nedostatečné, kdežto poražení, kteří jako například Německo nesměli být zpočátku členy Společnosti národů, viděli v nových modelech mezinárodní politiky, jak je idealisticky koncipoval Wilson, pouhý instrument vítězů. V Německu přitom přehlédli, že kompromisní charakter uchránil ještě relativně mladý německý národní stát před rozdrobením. Nedošlo k pouhému návratu k předválečnému uspořádání ani k naprosté realizaci nových politických tvůrčích principů. Státně-mocenské zájmy se mnohde prosadily proti státním a hraničním úpravám odpovídajícím zásadám práva na sebeurčení národů. Jednalo se například o zákaz připojení Německého Rakouska (*Deutsch-Österreich*) k Německu, o vynucené odstoupení německojazyčného Jižního Tyrolska Itálii a hornoslezské průmyslové oblasti Polsku.

Mnohem zásadnější však byly změny ve střední, východní a jihovýchodní Evropě. Smlouvami s Rakouskem v Saint-Germain, s Maďarskem v Trianonu, s Bulharskem v Neuilly a s Tureckem v Sèvres se měla nově uspořádat celá jihovýchodní Evropa. Tamní národnostní směsice se novým principem národní emancipace a sebeurčení prakticky nedala uspokojivě

Změny
v západní
Evropě

Změny
ve východní
Evropě

Evropa po první světové válce (1919)

vyřešit. Zhroutil starých velkých říší znamenalo konec nadnárodních spojeních a vedlo ke striktní izolaci, navíc fakticky neřešitelné otázky menšin při vytýčování nových hranic v sobě skrývaly časovanou politickou nálož. Etnické rozpory se rychle spájely s jinými vnitropolitickými ohnisky krizí nových států, které si nedokázaly rozvinout stabilní demokratický systém, a navíc se brzy dostaly do sevření hrozby komunistické revoluce a vojenské diktatury.

Tyto konflikty byly v následujících letech překryty prudkými nacionálně-politickými rozpory a strategiemi. Celý tento prostor se rozpadl na mocnosti orientované na status quo a na mocnosti revizionistické. Tím se ještě více prohloubily socioekonomické strukturální nedostatky. Ani dílčí aliance, jako Malá dohoda Československa, Rumunska a Jugoslávie, zemí orientovaných na status quo, neprováděly za této situace konstruk-

tivní mezinárodní politiku a nesplnily očekávání západních vítězných mocností, že tento prostor budou stabilizovat a vytvoří hráz proti komunistické revoluční hrozbě z Moskvy.

Problematičnost snah o nové uspořádání se velice rychle a naléhavě projevila v sèvreské smlouvě s Tureckem. Velká Británie a Francie už předtím uzavřely tajné dohody o rozdělení Turecka, bolševici je pak zveřejnili, aby zdiskreditovali systém mocenské a kabinetní politiky. Tyto dohody se za nové mezinárodněpolitické situace znovu změnily v mírové dohodě z roku 1920. Všechny arabské země měly být od Turecka odděleny, Malá Asie rozdělena na řecká, italská a francouzská území a Konstantinopol i obě úžiny měly spadat pod mezinárodní dozor. Západní Anatólii kolem Smyrny (Izmir) mělo po pět let kontrolovat Řecko, poté se měl konat plebiscit podobně jako v Sársku. Arménie měla dostat samostatnost a Kurdistan autonomní vládu. Sèvreská smlouva, již pod nátlakem podepsal zplnomocněnec osmanského sultána, se z mocenskopolitických důvodů nikdy nerealizovala a vedla k sultánovu pádu. Především došlo k nacionalistické mobilizaci mas, jejichž vůdce generál Mustafa Kemal (Atatürk) jednal zpočátku ještě sultánovým jménem, postupně však vojenskými úspěchy získával stále větší autoritu a legitimitu. Svolal parlament, zreformoval tureckou armádu a zastavil řecký postup v Anatólii. Nakonec v září 1922 Řeky porazil. Rýsovala se nová forma autoritářské vlády, která měla být vzorem i jinde. „Suverenita se získává silou, mocí a násilím,“ prohlásil ke svým stoupencům v roce 1922. Nacionalistická mobilizace mas ostatně vedla i ke genocidě Arménů za první světové války (zhruba 300 000 až 1,5 milionu obětí).

Sèvreská smlouva

Další opatření v řecko-tureckém konfliktu a při pokusu Společnosti národů o jeho urovnání mělo anticipovat nehumánní politiku, již svět zažije ve 20. století ještě častěji. Výsledkem lausannské smlouvy z roku 1923 byl nejen volný průjezd úžinami Bospor a Dardanely a navrácení východní Thrákie Turecku, ale i vzájemná výměna obyvatelstva: 400 000 Turků muselo opustit oblasti od roku 1912 řecké a naopak 1,3 milionu Řeků musely odejít z Malé Asie. Kvůli etnické homogenizaci tak bylo obyvatelstvo poprvé nedobrovolně přesídlováno přes hranice na základě mezinárodní smlouvy. Ale i jinde bylo obyvatelstvo vykazováno nebo nuceno prchnout ze států, které je pro jejich etnickou, kulturní nebo sociální příslušnost už nechtěly. Ruská šlechta a buržoazie utíkaly před bolševickou revolucí. V roce 1924 Společnost národů odhadovala počet ruských utečenců na více než jeden milion, z toho půl milionu se uchýlilo do Německa a 400 000 do Francie. 20. století se tak mělo stát i stoletím utečenců.

Vzájemná výměna obyvatelstva

Mírové smlouvy silně komplikovala a jejich zásady přímo popírala nejen národnostní roztržičnost a rozdělení na vítěze a poražené, dané mocenskostátními a nacionalistickými premisami. Vnitřní neshody provázely i vznik nové mezinárodní organizace, Společnosti národů. S jejím

Společnost národů

zřízením se sice spojoval přechod od předválečného eurocentrického uspořádání k nové koncepci světové politiky a kolektivní bezpečnosti, avšak současná další existence principu suverenity národních států i v rámci Společnosti národů její ambice podstatně oslabovala. Skok do „světového společenství států“ uvízl v houštině reálných poměrů národních států, protože se nepodařilo dosáhnout základní ideje účasti všech států ani jejich rovnoprávnosti. Společnost národů rovněž disponovala jen málo účinnými nástroji, aby svá usnesení ohledně urovnávání konfliktů prosadila sankcemi. Tato veliká vize amerického prezidenta Woodrowa Wilsona, jež měla zajišťovat mír otevřenou diplomacií a očekávaným vítězným tažením demokratických ústavních pořádků a svobodné, tržně orientované ekonomiky, se v ideálním případě měla projevit i v politické praxi, což se brzy projevilo jako iluze. Rovněž se nikde neprováděla zahraniční politika skutečně demokraticky ani se neměnila v jakousi světovou vnitřní politiku. Přese všechno Společnost národů navzdory všem negativním zkušenostem a nehledě k jejímu pozdějšímu selhání zůstávala ve 30. letech experimentem s dlouhodobým účinkem – jednalo se o zárodek globální společnosti států tam, kde dosud existoval jen svět imperiálních říší.

Poválečné krize a hnutí za nezávislost

O tom, jak rychle byly zklamány naděje na stabilizaci a trvalé zajištění míru, svědčí nejen rozpory mírových uspořádání pařížských konferencí a následný prudký spor o reparace, ale i vzplanutí starého a nového radikálního nacionalismu. Ruská revoluce navíc zvedla vlnu, jež se na pozadí těžkých hospodářských a společenských krizí na konci světové války přelila do střední, jižní a jihovýchodní Evropy a dotkla se i západních států. Brizance nacionalistických idejí a hnutí se projevovala také ve vývoji mnoha mimoevropských zemí, a to spolu s odporem proti koloniálním mocnostem oslabeným válkou. Zkrátka a dobře, válka a její následky uvedly evropské i neevropské společnosti do pohybu. Instrumenty Společnosti národů mezinárodní politiku nikde významně neovlivnily. Všude sice sílil odpor proti imperialismu a kolonialismu, rozporuplnou politikou radikálního nacionalismu se ale nechávala vést i hnutí za autonomii.

**Zajištění
bolševického
experimentu**

Také Leninovi se podobně jako Mustafu Kemalovi Atatürkovi podařilo silou, mocí a násilím provést a udržet bolševický experiment. Lenin přijal i přehnaně tvrdou mírovou smlouvu, již revolučnímu Rusku v březnu 1918 předložila vláda císařského Německa a ve které muselo odstoupit třetinu svého evropského území a skoro polovinu svých hospodářských zdrojů. Učinil tak ovšem v očekávání – a také to tak zdůvodnil –, že pokud socialistická revoluce v Rusku zvítězí, rozšíří se brzy do střední a západní Evropy a nejspoději potom, až i v Berlíně zavládne revoluční socialistický

režim, bude možno mezi představiteli proletariátu všech zemí uzavřít opravdový, trvalý mír a dočasné ruské ztráty kompenzovat. To, že bolševici odrazili útok intervenčních armád, podporovaných Velkou Británií, Francií, Japonskem a USA, a vyšli z občanské války s vnitřními i vnějšími nepřáteli jako vítězové, bylo jistě dáno i neshodami mezi jejich protivníky, ale především nespoutanou vůlí k násilí, spojenou s vlasteneckými a revolučními výzvami. V roce 1922 bolševici konečně vyhráli občanskou válku a zkušenosti z ní se pak projeví ve vládní praxi sovětského systému. Zrod Sovětského svazu provázelo násilí, nemilosrdný teror a rozsáhlá kontrola, respektive mobilizace společnosti, to vše mělo trvalý vliv na politické sebevědomí, respektive praxi bolševiků, i na jednání s ostatními socialistickými hnutími ve střední a v západní Evropě.

Válka a násilí utvářely také politické myšlení a chování radikálních protivníků, kteří rovněž vyrostli z první světové války a na základech radikálního nacionalismu se plebiscitními prostředky vyvinuli v protimarxistickou opozici. Ideálem komunistů i fašistů byla militarizovaná společnost, pseudodemokratická, plně mobilizovaná a – přesvědčena o revoluční síle násilí – připravená na budoucí válku. V březnu 1919, když Lenin založil v Moskvě svou variantu socialistického internacionalismu, bývalý socialista Benito Mussolini vytvořil v Miláně se skupinou spolubojovníků základ fašistické strany – *fascio di combattimento* (bojový svazek). Svým fašistickým hnutím a jeho polovojskými bojovými oddíly dosáhl v říjnu 1922 přenosu, respektive uchopení moci a tím prvního, modelového úspěchu.

Třetí (komunistická) internacionála to jistě vnímala jako těžkou porážku, zatím se ale Lenin a stoupenci bolševické revoluce – i mimo Rusko – mohli stále ještě utěšovat očekáváním revolučního zlomu. Moskva se ovšem mýlila, když masovou sociální nespokojenost, jež v letech 1919–1920 otrásala střední a jižní Evropou a projevovala se stávkami a obsazováním továren, případně zabíráním půdy, považovala za situaci zralou pro socialistickou „světovou revoluci“. Se založením Kominterny v březnu 1919, za chaotických a násilí podněcujících podmínek občanské války, spojovala naději, že industrializované a válkou otřesené evropské společnosti se v dohledné době podaří revolucionizovat. Avšak únava z války a revolučního hnutí let 1918–1919 i zkušenost totální války a nečekaného vojenského krachu, zejména habsburské říše, zrodila republiku rad pouze ve třech, krátkodobých případech – v Bavorsku, Slovensku a Maďarsku. Bavorskou republiku rad už v dubnu 1919 krvavě rozdrtily jednotky reichswehru a freikorpsů zmobilizované sociálnědemokratickou vládou. Socialistický novinář Béla Kun vzdal svůj experiment s Maďarskou republikou rad v srpnu 1919, protože se jeho Rudé armádě v boji se Slováky, Rumuny a Jugoslávci nedostalo ruské pomoci. Také v některých vítězných zemích první světové války, ve Francii a Itálii, docházelo v letech 1919 a 1920 ke stávkám a střetům s policií, ačkoli zde nemohla být o nějaké

**Ideál
komunistů
a fašistů**

**Neúspěch
republik rad**

revoluční situaci ani řeč. Navzdory silné komunistické agitaci se ve Francii ani v Itálii nepodařilo přeměnit okupace továren a stávky v masové politické akce. Rozkol socialistických stran revolucionizaci mas nepodporoval, dělnické hnutí naopak oslabil a zároveň posílil obavy buržoazie ze sociální revoluce. To vedlo k organizačnímu semknutí do té doby roztržštěných průmyslníků a k jejich ochotě spolupracovat s radikálně nacionalistickými a protimarxistickými hnutími, především s Mussoliniho fašistickými bojovými svazky.

Porážka republik rad zpočátku nezměnila nic na tom, že model rad si jako utopie třetí cesty zachoval mytickou sílu a že v reálné politice se v celé neruské Evropě odštěpovala levicová křídla socialistického hnutí. Staré konflikty mezi reformistickou a revoluční politickou linií dělnického hnutí vedly nyní pod bezprostředním dojmem ruské revoluce k jeho rozkolu. Uznávání Leninových organizačních a politických principů, respektive jejich přenos na neruské levicové socialistické strany, znamenalo zřeknutí se demokratické, nyní už jen sociálními demokraty reprezentované složky marxistické politiky a prosazování konspirativních, polovojsenských prvků a strategií uchopení moci. Tyto frakce se opíraly o autoritářskou, jejich slovy „revoluční“ disciplínu a přeměnily se v komunistické kádrové strany.

Nová, komunistická organizační forma Komunistická organizační forma, strana „nového typu“, znamenala pro sociální hnutí 20. století a jejich společenské konstrukce zásadní novinku. Podle této praxe a doktríny mohly i malé organizace (stačilo, aby byly pevně odhodlány a polovojsensky organizovány) požadovat po svých členech mimořádný stupeň angažovanosti a obětavosti a s takovou „stranickou avantgardou“ se ve spojení s válkami a revolucemi pokoušet o dobytí moci všude tam, kde se daly vyburcovat zklamané naděje v rychlé materiální zlepšení a rozvášnit emoce reálných „mas“, a touto kombinací frustrace a utopie vyvolat skutečné lidové povstání. Tento záměr se skrýval za rozšířením komunismu v Brazílii a v socialisticko-anarchistickém pokusu o revoluci ve Španělsku po puči generálů v červenci 1936. Poté, co v roce 1921 ještě došlo k ojedinělým (a neúspěšným) pokusům o revoluční povstání v některých oblastech, například ve středním Německu, a k prudkým ideologickým střetům a k lavírování Kominterny mezi centralistickými direktivami z Moskvy a národními cíli a lojalitami, Leninův požadavek „strany nového typu“ vedl v Evropě k vytváření kádrových nebo masových stran. Výsledkem byly ustavičné stranické čistky a rozkoly, jež Kominternu zaváděly na osudné scetí. Zejména Komunistická strana Německa (KPD) se tak v roce 1933 dostala do izolace a prakticky zanikla.

Krise kolonialismu Krize kolonialismu se ve 20. letech projevovala skoro všude a národní hnutí za autonomii a povstání stavěla evropské koloniální mocnosti před těžké zkoušky. Koloniální panství se nicméně udrželo a ani snahy komunistické internacionály o revoluci je nijak významně neohrožovaly – zcela

na rozdíl od období po druhé světové válce. Krize paradoxně propukla naplno až od 30. let. Vyvolal ji nástup mocností usilujících o revizi mírových smluv, Itálie a Německa, jež měly pocit, že novým uspořádáním v roce 1919 přišly zkrátka. První světová válka ničivým dopadem na lidi a hospodářství vyvolala i v zámořských teritoriích silné pnutí mezi koloniálními pány a jejich poddanými a to se projevilo vznikem hnutí za národní nezávislost. Modely akce a reakce byly skoro všude stejné: mnohé britské kolonie požadovaly větší autonomii. Odpor proti nadvládě se projevoval stávkami, pouličními protesty a bojkotem zboží z mateřské země. Koloniální úřady reagovaly ostrými represemi, jež ještě více roztáčely spirálu odporu a polarizace. Nakonec v některých případech došlo k jednáním a k ústupkům a země dosáhly větší samosprávy nebo aspoň příslibu, že ji zanedlouho získají. Stalo se tak v Egyptě, Indii a také v Irsku.

Požadavek nezávislosti se obzvláště hlasitě ozýval z Káhiry. Londýn po prudkých nepokojích přistoupil v roce 1922 na formální uznání Egypta jako suverénního státu. Fakticky však četná omezení a britské výsady přetrvávaly, takže napětí se nepodařilo odbourat. Britská politika sázela na to, že egyptského krále ochotného k ústupkům a obávajícího se přílišných demokraticko-nacionalistických tendencí použije proti nejsilnější straně země – Wafd. Významný posun na cestě ke skutečné nezávislosti Egypta nastal až v srpnu 1936, a to v souvislosti s italsko-etioopskou válkou.

Konflikty mezi Velkou Británií a Irskem nebyly dány jen imperiálním vztahem Londýna k Dublinu, ale navíc i rozpory v irském obyvatelstvu. Jedna část žila v katolické a keltské tradici, druhou utvářel protestantismus a britské instituce. Za první světové války se irští nacionalisté ve snaze skoncovat s britským panstvím uchýlili k násilí, ale britská vojska Velikonoční povstání v roce 1916 krvavě potlačila. Irská strana Sinn Féin po obrovském úspěchu v britských parlamentních volbách v roce 1918 nakonec vyhlásila nezávislost Irska a vytvořila vlastní vládu, zatímco protestanti v severním Irsku požadovali, aby Londýn zasáhl. Vypukla občanská válka s vlnou bombových atentátů a na tři roky zemi ochromila. Londýn všude čelil stejnému problému: udržení moci bylo stále nákladnější a v oblastech neklidu si vyžadovalo zesílenou vojenskou přítomnost. Na druhé straně by kapitulace před hnutím za nezávislost vedla k nesmírným politickým ztrátám. Hledala se proto nějaká střední cesta, což znamenalo vyjednávání s regionálními silami, jež slibovaly nastolení pořádku. V Irsku to znamenalo rozdělení země na protestantský sever a katolický jih. Šest severoirských hrabství zůstalo po podepsání dohody s vládou v Dublinu v roce 1921 součástí Spojeného království a zbylých 26 hrabství na jihu představovalo Irský svobodný stát se statusem dominia v rámci britského impéria. Občané republiky si mohli vládnout sami, ale zůstávali poddanými britské koruny.

Ze všech hnutí za nezávislost počátku 20. století představovala největší výzvu Indie: velké nebyly jen úkoly, které musela řešit po svržení

**Nezávislost
Egypta**

**Konflikty
mezi Velkou
Británií
a Irskem**

**Hnutí za
nezávislost
v Indii?**

koloniální nadvlády a zároveň udržet v tak obrovské zemi pořádek. Už samo hnutí za nezávislost volilo zcela nové taktiky, a mělo tak v procesu dekolonializace mnohem větší vliv na jiná podobná hnutí. Britské impérium zaprvé udržovalo vládu nad tímto obrovským subkontinentem slabým kontingentem vlastních jednotek a správních orgánů. Umožňovalo to velké sociální a politické rozdrobení indické společnosti, takže britská správa mohla jednotlivé skupiny podněcovat proti sobě. Zadruhé měla britská správa při výkonu vlády značnou výhodu v moderní zbrojní a komunikační technice. Zatřetí, a to bylo obzvláště důležité, si Britové vzdor nepřehlédnutelnému rasismu své vlády dokázali zajistit podporu a souhlas místních elit. Významnější odpor proti britské nadvládě se zvedal teprve na počátku 20. století a situaci ještě vyostřila arogantní reakce britské správy na hlad a odbytové problémy, jež zpochybňovaly ekonomické výhody britského panství. První světová válka umožnila, aby britská taktika *divide et impera* fungovala i nadále. Přes 800 000 Indů sloužilo v britské armádě a dalších 500 000 bylo nasazeno v pracovních praporech. Indické suroviny pomáhaly udržet na nohou britské hospodářství a Indie tak měla obchodní přebytek. Mnoho Indů naopak obětovalo život pro britské zájmy a země sama zažila propad infrastruktury.

Indický národní kongres, strana usilující o emancipaci, viděl v mírových vyjednáváních šanci pro větší autonomii. Londýn pod tlakem válečných poměrů sice v roce 1917 leccos přislíbil, ale sliby zas brzy upadly v zapomnění. Kdyby jen to, po skončení války se zостřily zákony proti občanské neposlušnosti, za niž hrozily tresty vězení. To vedlo k již zmíněným krvavě potlačeným nepokojům a výbuchům násilí, zejména v dubnu 1919 v Amritsaru. Ačkoli velitel odpovědný za masakr byl zbaven velení, Britové touto trestnou akcí pozbyli do značné míry důvěry a protesty jen zesílily, neboť i Indický národní kongres přešel od strategie pokojných vyjednávání k mobilizaci mas a k masovým protestům proti místním koloniálním úřadům. Za tímto novým přístupem stál advokát Móhandás Karamčand Gándhí. Na základě zkušeností z Jižní Afriky vytvořil politickou filozofii zakládající se na tom, že morální silou lze dosáhnout více než silou fyzickou. Proto chtěl faktického cíle, tedy samosprávy, dosáhnout nenásilným odporem. Použití násilí bylo podle něj kontraproduktivní, lepší bylo čelit represi nenásilím, ať už pokojnými demonstracemi, nebo odmítáním spolupráce. Ačkoli britskou politiku za války podporoval, po válce v něm narůstalo přesvědčení, že stažení Britů lze dosáhnout jen pevností a rozhodností svého postoje. To ovšem předpokládalo, že se i britská koloniální moc bude zásadně držet pravidel právního státu. Vzhledem k tomu, že stejně dobře znal indické elity, britské myšlení i život indické vesnice a snažil se národní emancipační hnutí rozšířit na všelidová hnutí, stal se záhy národní integrační postavou a učitelem svého národa.

S Indickým národním kongresem zorganizoval v letech 1920–1922 četné kampaně, ale s nevelkým úspěchem. Zámožní Indové nicméně zís-

**Mahátma
Gándhí**

kali více možností spolurozhodování v místní správě a armádě. Gándhí obrovským pochodem, který se navzdory zákazu shromažďování uskutečnil v roce 1930, vyjádřil protest proti solné dani a vyzval Indý k občanské neposlušnosti, za což on i mnoho jeho stoupců skončili ve vězení. Jeho nenásilný odpor z něj sice udělal nepopiratelného vůdce Indického národního kongresu a získal mu světové sympatie, na druhé straně vzbuzoval v indických národnostních menšinách a mezi muslimy sociální a náboženské obavy. Vzorec pro všeobecně přijatelnou cestu ke svobodě neexistoval a Londýn si léta pomáhal politikou drobných ústupků, která zemi ochromovala a vedla ke stagnaci hospodářství. Když represe i vyjednávání ztroskotaly, pokusili se Britové v roce 1935 o jednostranné řešení: Indie byla rozdělena na jedenáct provincií, v nichž si britské úřady zajistily přednostní práva. Britský místokrál si ponechal právo veta a právo vyhlášovat mimořádná opatření v případě krajní nouze. Tento mocenský kompromis sice neuspokojoval ani jednu stranu, nicméně ve srovnání s neexistujícími právy na nezávislost jiných kolonií znamenal první úspěch. Zůstávala však závislost menšin a vrchní dozor britských úřadů. Britští úředníci v tomto kompromisu naopak viděli zbytečný akt kapitulace.

Vládní kompromis v Indii

Zvláště ostrý to byl kontrast k nadále nezměněným formám koloniálního panství a životním podmínkám v klidných koloniích jihovýchodní Asie a Afriky. Rozdíl mezi koloniálními územími, v nichž se aktivovalo emancipační hnutí, a těmi, která ještě setrvala v klidu, byl dán interními faktory příslušných koloniálních společností a různým vývojem antiimperialistického hnutí.

Na rozdíl od středomořských států, jež více spadaly do zájmové oblasti evropské politiky a ve kterých se tradiční arabské ideje o vládě a jednotě snoubily s představami jednoho arabského národa, zůstávalo koloniální panství ve zbytku Afriky až do druhé světové války takřka nedotčeno. Britská správa sice v některých afrických koloniích sama usilovala o postupné předání vlády, ale nakonec ji předstihla zrychlená emancipační hnutí po druhé světové válce. Nové formy správy vyplynuly z versailleského mírového uspořádání, jímž bývalé německé kolonie byly Společností národů svěřeny vítězným koloniálním mocnostem jako mandátní území. Světová organizace tím sice své kompetence nijak zvláště neposílila, ale rýsoval se vývoj nových, nepřímých forem koloniální správy, které se už neřídily modelem nezastírané anexe jako v 19. století.

Koloniální panství v Africe

Jinak tomu bylo v Asii, kde krizové jevy koloniálního věku vedly ke změnám už před první světovou válkou. Čína sice stále ještě byla objektem mocenské politiky cizích mocností, ale panství přecházelo z Evropanů na Japonce, kteří ve stínu evropské války přejímali v Číně a v Pacifiku německé državy, rozvíjeli vlastní imperiální cíle v Tichomoří a především v Číně si zajišťovali ekonomický vliv. Navzdory revoluci v roce 1911 Čína zůstávala vůči takovým vlivům slabá a bezmocná. Neustále docházelo ke střetům mezi armádou a reformními hnutími, jako například

Úsilí o nezávislost v Číně

Čínský generál a vojenský diktátor Čankajšek (vlevo) se zakladatelem Kuomintangu Sunjatsenem (1923)

Kuomintangem, stranou významného reformátora Sunjatsena. Za občanské války se brzy dostal do vedoucího postavení jeden z jeho následovníků, pozdější generál Čankajšek, a získával stále větší moc především na jihu země. Na přelomu 20. a 30. let se mu konečně podařilo ovládnout celou Čínu a zároveň musel od té doby nepřetržitě čelit japonské agresi.

Vnitřní krize v Japonsku

Válka s Čínou byla pro Japonsko úspěšná jen částečně. Japonsko se podobně jako Itálie považovalo za jednu z vítězných mocností první světové války a cítilo se oloupeno o plody úspěchu. Jeho surovinové a populační problémy válka nevyřešila. To vše zesilovalo vnitrostátní napětí a vedlo ke konfliktům mezi tradičními pozicemi vojenské vrstvy a progresivními silami industrializace a moderny, které požadovaly také demokracii. Řešení měla přinést další vojenská a hospodářská expanze. Ve vnitřní politice se tradičním elitám dařilo navzdory částečným ústupkům požadavky demokratizace a liberalizace odrážet, například zavedením všeobecného volebního práva v roce 1925, a udržet moc vojáků, průmyslníků a paláce. Vnitřní krize nakonec vyústila, jako později mnohde v Evropě, ve stále autoritativnější režim, jenž hledal spásu v expanzivní

zahraniční politice. Japonská vojska přepadla v roce 1931 Mandžusko a zahájila tak fázi zpočátku ještě omezených vojenských operací. V roce 1937 pak vypukla válka s Čínou naplno. Už v tomto prvním precedenčním případě se projevila bezmoc Společnosti národů. Byl to počátek konce jejího potenciálu k řešení konfliktů. Čína žádala Společnost národů marně o pomoc proti agresorovi a Japonsko nakonec bezmocnost této instituce povzbudila k tomu, že z ní na jaře roku 1933 vystoupilo. Tento akt opět zůstal bez následků a o několik měsíců později jej zopakoval Adolf Hitler. V Japonsku se tak rodil protivník Spojených států amerických, které jeho ofenzivu považovaly za ohrožení svých zájmů v Pacifiku.

Tento scénář také vedl k tomu, že vývoj světové i domácí politiky byl ve 30. letech opět určován nebo aspoň iniciován z Evropy, třebaže Evropa už dávno neměla pro takovou vedoucí roli ve světové politice ekonomické a mocenskopolitické zdroje. Skutečnost, že nastala tato paradoxní mocenská konstelace, která umožnila katastrofu druhé světové války, již rozpoutalo nacistické Německo, nesouvisela pouze se sebeizolací bolševického Sovětského svazu, který se soustředil na „revoluci v jedné zemi“, ani s izolacionismem USA a s politicko-geografickou vzdáleností, která Evropu tehdy ještě dělila od Číny a Japonska. Tendenci chápat Evropu znovu jako střed světa jistě posilovala i mylná představa, že kolonie – odhlédneme-li od některých ústupků – lze ještě delší čas udržet.

Vedle mladých národních států, založených po první světové válce ve východní a jihovýchodní Evropě, a vedle více či méně závislých států existovaly na politické mapě poválečné doby země, jež byly sice formálně nezávislými členy Společnosti národů, ale ve skutečnosti jejich kapitálová a tržní situace závisela ekonomicky na Evropě a USA. Patřily k nim Čína, Austrálie a Nový Zéland, ale především se jednalo o státy Latinské Ameriky. Vzhledem ke kulturním tradicím, geografické poloze a surovinám, kterými disponovaly, probíhaly jejich dějiny a vývoj velice rozdílně. Nicméně všechny od pozdního 19. století byly závislé na stejných strukturách a podmínkách světového trhu. Ačkoli některé z nich vlastnily bohaté zásoby surovin a zemědělské zdroje, zpravidla jim chyběl nezbytný kapitál, aby tyto zdroje využívaly samy a mohly konkurovat na mezinárodních trzích. Většina z nich patřila k zadluženým státům. Dopravní a komunikační sítě mohly budovat a udržovat jen s vypůjčeným kapitálem. Ty, jež na tom byly o něco lépe, si mohly – aspoň ve městech – dovolit veřejné služby a veřejná zdravotnická a sociální zařízení podle evropského vzoru.

Všechny latinskoamerické státy byly pro svou ekonomickou závislost rovněž odkázány na měnící se ekonomickou situaci průmyslových států. To bylo v letech 1913–1928 výhodné, ale od světové hospodářské krize v roce 1929 nastala dramatická změna. Zejména kvůli jednostranné orientaci exportu byly tyto státy krajně citlivé na ekonomické výkyvy, což zostřovalo sociální konflikty a prohlubovalo jejich charakteristickou politickou nestabilitu. Napětí bylo zvláště velké tam, kde koncem 19. století

**Význam
Evropy**

Závislé státy

**Konflikty
a závislost
v Latinské
Americe**

a počátkem 20. století došlo k relativně významnému ekonomickému pokroku. V rostoucích městech Mexika, Argentiny, Brazílie a Chile sílila mezi vzdělanci, příslušníky svobodných povolání a obchodníky touha po režimu spíše evropského a severoamerického typu. Požadovali spolurozhodování v politice, daňovou reformu, lepší výchovné a vzdělávací instituce a posílení ekonomického rozvoje. Tím se dostávali do přímého střetu s tradičním vlivem církve a pozemkové oligarchie. Současně se s rozvojem důlní těžby a pěstování na plantážích utvářelo dělnické hnutí, které rovněž požadovalo reformu – často ještě ve shodě s intelektuálními elitami – a v sociálních požadavcích bylo zatím relativně skromné. Rychle rostoucímu dělnickému hnutí a novým městským elitám však už patřila budoucnost. Byl tu zárodek těžkých sociálních a politických střetů, zvláště když hospodářský rozvoj neprobíhal příznivě. Konflikty v jednotlivých národních společnostech se vyvíjely s charakteristickými rozdíly. Rozmanitost těchto konfliktů odráží dějiny Mexika, a proto je uvedeme jako příklad sociálního a ekonomického dilematu země na periferii západních průmyslových společností.

**Sociální
a ekonomické
dilema
Mexika**

Mexiko se první světové války sice nezúčastnilo, trpělo však traumatem revoluce, jež vedla ke změně jeho sociální a politické struktury. Mexická revoluce začala roku 1910 po takřka pětatřicetileté vládě Porfiria Díaze, který pevně ovládal armádu a politický systém, úspěšně získával zahraniční investice a staral se o ekonomický rozmach, jehož sociální a politické důsledky přivodily změnu, která nakonec otřásla základy jeho vlády. Vznikala nová společenská a ekonomická uskupení a již se nesrovnávala se stávající politikou. Jeden ze zámožných outsiderů, Francisco Madero, požadoval v prezidentské volební kampani zásadní reformu volebního práva a zrušení možnosti opětovného zvolení. Vyvolal povstání a povstalci nad slabými Díazovými vojsky zvítězili. Díaz podal v květnu 1911 demisi a uchýlil se do Evropy. Madero byl v říjnu 1911 zvolen prezidentem, ale klid v zemi nenastal: vypukla občanská válka, v níž bojoval každý s každým. Madero se soustředil na boj s agrárním revolučním hnutím vedeným charismatickým Emilianem Zapatou požadujícím přerozdělení půdy. V této situaci se však jako faktická hrozba jevila armáda pod velením Victoriana Huerty. Ten získal podporu amerického velvyslance, který s obavami pohlížel na levicové tendence Maderovy vlády a Madera považoval za blouznivce. V únoru 1913 byli Madero a jeho zástupce zavražděni. Huerta svou moc zpočátku sice úspěšně stabilizoval, ale represivní politikou jen posílil opozici. Během několika měsíců stály proti němu tři armády. Nakonec v srpnu 1914 vtáhla do hlavního města vítězná armáda Venustiana Carranzy. Spirála násilí se tím nezastavila, jakkoli Carranza prováděl takticky obratnou stabilizační politiku. Nakonec i on byl v roce 1920 zavražděn. Po něm nastoupil Álvaro Obregón, pokračoval v jeho pragmatické politice a snažil se ji doplnit o sociální reformy. Jeho „Institucionální revoluční strana“ (PRI) si udržovala moc kombinací samo-

Vůdce mexické revoluce Emiliano Zapata a jeho spojenec Pancho Villa v prezidentském sídle (prosinec 1914)

statných, ale nedokonalých reforem, politických kompromisů spojených s korupcí, nátlakem i nacionalistickou propagandou. Tento obojetnický režim, jenž nepředstavoval ani rozvinutou demokracii, ani neskrývanou diktaturu, se udržel po desetiletí a ochránil Mexiko před krvavými extrémními diktaturami, které se v meziválečném období ustavily v jiných zemích. Byla to fáze zotavení po desetiletí občanské války, inflace, hladu a nedostatku.

Ani politika USA nezůstala ušetřena následků války a mírových vyjednávání, její ústavní systém však nikdy nezpochybnily. USA, jež svým pozdním vstupem do války rozhodly o jejím výsledku a jejichž válečný cíl, totiž prosazení demokracie v Evropě a ostatním světě, zcela odpovídal vědomý poslání americké demokracie, se z mezinárodní politiky 20. let stáhly a účastnily se jí pouze nepřímo, především prostřednictvím ekonomických rozhodnutí a finančních intervencí. Navenek to znovu vyvolávalo dojem, že o „velké politice“ se rozhoduje pouze v Evropě, což mělo vzhledem k faktické vnitřní slabosti evropských států fatální následky.

Stažení USA z mezinárodní politiky, a to i ze Společnosti národů, znamenalo zároveň tragické flasko prezidenta Woodrowa Wilsona a jeho vize. Důvodů tohoto stažení bylo více: spočívaly ve zklamání z neúspěchu americké politiky usilující o kolektivní demokratické zajištění míru i v návratu k americké tradici omezovat se na svou polokouli. Spočívaly

**Odchod USA
ze zahraniční
politiky**

rovněž ve vnitrosociální situaci, a tedy v daném vzájemném vztahu domácí a zahraniční politiky. Svou roli sehrála politicko-taktická nemožnost prezidenta, který s nezdarem vize o lepším světě spojil i svůj politický osud a rezignovaně se uchýlil do politické izolace – dávno předtím, než skončilo jeho funkční období. Z Pařížských mírových konferencí se vyčerpán vrátil do Washingtonu, kde Kongres nakonec odmítl ratifikaci mírových smluv. Namísto toho byla s Německem uzavřena separátní mírová smlouva, která přijala všechna ustanovení versailleské smlouvy, nikoli však Wilsonem převzaté závazky. S odmítnutím Wilsonova kurzu byla spojena i americká neochota dát evropským spojencům zvláštní bezpečnostní záruky. To ohrozilo evropskou konsolidaci a naopak posílilo nedůvěru a politickou zlostnost evropských mocností, jež se v případě Německa pobuřovaly nad „nadiktovaným mírem“ a vzhledem k Francii a jejím bezpečnostním požadavkům se cítily ohroženy porušením smluv z druhé strany. V USA toto rozhodnutí, tak zásadní pro světovou politiku meziválečné doby, získalo naopak veliký souhlas voličů, kteří v prezidentských volbách v listopadu 1920 zajistili Wilsonovu kritikovi Warrenu G. Hardingovi přesvědčivé vítězství. Z hlediska ústavních dějin prožily USA ve 20. letech – i za Wilsonových následníků – politiku, již určovala výrazněji stávající většina v Kongresu než prezident, což bylo dáno strukturou amerického ústavního pořádku.

**Ekonomicko-
-politická
aktivita USA**

Nesmíme si ovšem představovat, že americký izolacionismus a odchod z transatlantických zájmových vazeb byl naprostý. USA měly zájem o stabilizační politiku v Evropě už z ekonomických a finančně politických důvodů mnohem větší, než se navenek zdálo. Po krátké fázi faktického odchodu, což možnosti jednání a vlivu USA v dalším průběhu mírových jednání a urovnávání stále existujících konfliktů skutečně značně omezilo, nastala silná ekonomicko-politická aktivita amerických podnikatelů a kubánských a latinskoamerických bank v Turecku, Sovětském svazu a především také v Německu. Svědčí o tom například Dawesův, respektive Youngův plán sloužící jako nástroj americké stabilizační politiky v Německu v polovině, respektive v druhé polovině 20. let. Byla to racionální část penetrační politiky vycházející z úvahy, že obnovu Evropy je třeba přenechat volnému tržnímu hospodářství. Po selhání Wilsonovy politiky se zdála jedinou schůdnou cestou, vedla však k obrovskému transferu kapitálu ze strany amerických investorů, kteří Evropu v očekávání hospodářského zázraku s vysokými výnosy vábili velkými přísliby úvěrů. Tyto zpravidla krátkodobé úvěry pak za velké krize v roce 1929 překotně požadovali zpět.

Mezi demokracií a diktaturou

Nové uspořádání především evropského světa po „prvotní katastrofě“ první světové války započalo ve vnitřní politice veskrze nadějnými změnami. Instituce a hodnoty liberální demokracie byly zjevně na postupu, a barbarství Velké války jako by tento pokrok ještě urychlilo. Nejpozději s masovou mobilizací evropských společností ve válce a se snahou o zastavení sociálně-revolučního bacilu vypuštěného bolševickou revolucí si většina společenských vrstev uvědomila nutnost demokratizace a parlamentarizace. Až na Sovětský svaz měly všechny nové nebo obnovené poválečné státy volené, parlamentní vlády.

V celkem dvaceti osmi evropských státech, na něž se systém států po poválečných konferencích rozšířil, převládalo parlamentní zřízení bez ohledu na to, zda zachovaly monarchii (Velká Británie, Itálie nebo Skandinávie), nebo nastolily republiku (Německo nebo Rakousko), či v ní pokračovaly (Francie v éře třetí republiky). Jestliže v roce 1914 existovaly v Evropě jen tři republiky, potom jejich počet vzrostl v roce 1919 na třináct – je to doklad občas prudkých zvrátů v ústavním systému. Přidala se k nim dokonce ještě další, a to Irská republika, která se po prudkých nacionálně-revolučních střetech v letech 1922–1937 odtrhla od Velké Británie. Rovněž nové státy na východě střední Evropy se v letech 1918–1919 rozhodly pro republikánskou formu státu. Vedle toho i nadále existovaly monarchie, jež zavedly parlamentní systém již před rokem 1914, jako Velká Británie, skandinávské země a státy Beneluxu. Jiné monarchie byly nově založeny jako zástěrka nových autoritativních forem vlády, například v Maďarsku a Albánii. Další, jako Řecko a Španělsko, se nacházely ve fázi přechodu k parlamentní konstituční monarchii v patové situaci mezi monarchickou mocí a parlamentní rozhodovací pravomocí. V Jugoslávii, Rumunsku a Bulharsku vznikly nové monarchické autoritářské systémy. V Itálii nadále existovala parlamentní monarchie, avšak pod tlakem mobilizace mas se posílily demokratické prvky, například volební právo. Většina těchto ústavních států se ovšem v průběhu 20. a 30. let deformovala ve státy autoritářské nebo polototalitní, jako například Itálie. Poté co v bolševickém Rusku po roce 1917 vznikla první totalitní diktatura, počet diktatur citelně narůstal. Do předvečera druhé světové války se Evropa rozštěpila na dva typy zřízení: na staré parlamentní demokracie v severní a západní Evropě a na tradiční a nové autoritářské, respektive totalitní systémy ve střední, jihovýchodní a jižní Evropě. Za války a za německé, respektive sovětské okupace velkých částí Evropy zmizelo dalších sedm z dosud zbylých jedenácti demokratických států, respektive autoritářských systémů. Parlamentní systém vlády se v celé Evropě i na celém světě, jak o tom svědčí i pohled na Latinskou Ameriku, dostal do nápadné menšiny a leckterí pozorovatelé viděli ve zdánlivé efektivnosti moderních diktatur známku jejich domnělé perspektivnosti.

Evropské
režimy

Znaky demokracie Jaké byly typické znaky demokracie ve 20. století, tak jak se vyvíjela a postupně transformovala od 19. století? Každopádně k nim patří ústavněprávní záruka svobody a základních práv, zásada dělby moci, právo na svobodné sdružování v politických stranách, právo na svobodu názoru a tisku i institucionálně zajištěná politická soutěž při hledání politických řešení a alternativ v parlamentu a v politickém veřejném prostoru. To byly normy a výdobytky uskutečněné částečně už v 19. století. Nově se k tomu přidala účast všech občanů, hodnostářů a stran na procesu utváření veřejného mínění a politického rozhodování i záruka této účasti svobodnými, všeobecnými volbami, dále právo domáhat se všech ústavních práv u nezávislých soudů nebo u speciálního ústavního soudu. V letech 1918–1919 se demokracie rozšířily nejen geograficky a kvantitativně, ale i obsahově, a to rostoucí demokratizací danou budováním demokratických institucí. Patřil k nim rozvoj systému více stran, změna ve struktuře stran od strany společenských honorací ve stranu s masovou členskou základnou napříč společenskými vrstvami, rozšíření volebního práva a počátky budování sociální demokracie a sociálního státu.

Volební právo Především bylo jako patrná známka politické participace a rovnoprávnosti rozšířeno volební právo a v některých zemích nyní zahrnovalo i volební právo žen. Zatímco v Dánsku, Finsku a Norsku mohly ženy volit už před první světovou válkou, volební právo pro ženy se v Belgii, Německu, pobaltských státech, Nizozemsku, Rakousku a v revolučním Rusku zavádělo až od let 1918–1919. Velká Británie následovala v roce 1928, Portugalsko a Španělsko v roce 1931, Turecko v roce 1934 a nakonec v roce 1944 Francie po osvobození od nacistické okupace. Tím byl v bezprostředně poválečném období ve všech nezávislých státech Evropy a Ameriky uskutečněn základní předpoklad pro konstituční, liberální systém vlády, tedy svobodné a všeobecné, respektive rovné volby zastupitelů a prezidentů. V té době žila ovšem třetina světové populace pod koloniální nadvládou, a navíc existovaly státy, v nichž se volby nekonalý vůbec, nebo jen velice zřídka a poté byly zas brzy zrušeny. Do první kategorie patřila Etiopie, Mongolsko, Saúdská Arábie a Jemen, do druhé Afghánistán, Čína, Guatemala, Paraguay a Thajsko, což nenasvědčuje uznávání demokratických procesních pravidel.

Změna optimistického obrazu Tento celkově optimistický obraz se změnil až s prvními krizemi liberální demokracie v polovině 20. let. Mezi Mussoliniho „pochodem na Řím“ v roce 1922 a začátkem druhé světové války byly parlamentní systémy s liberálními institucemi dramaticky na ústupu. Pouze „staré demokracie“, které přestály i první světovou válku, především v západní a severní Evropě a v USA, se projeví jako vcelku stabilní hráze parlamentního, reprezentativního a liberálního ústavního zřízení. Také na americkém kontinentu bylo jen několik států, jež měly nepřetržitě ústavní zřízení a neuchýlily se k autoritářskému systému vlády. Jednalo se především o Kanadu a USA, Kolumbii, Kostariku a Uruguay. Tento vývoj,

který nabíral kurz většinou doprava, k autoritářským a radikálně nacionalistickým systémům (zatímco v Latinské Americe se kyvadlo občasně vychylovalo jak k extrémní pravici, tak k levici), byl v příkrém rozporu s nadějami a očekáváními po první světové válce, kdy mnozí současníci považovali šíření liberálních režimů za takřka samozřejmé. Ostatně hodnoty, jež pro mnohé evropské společnosti platily už před rokem 1914, se zjevně osvědčily a vítězily. Patřila k nim nedůvěra vůči veškerým formám diktatury a absolutní vlády, orientace na konstituční formy vlády a svobodné parlamenty, uznávání lidských a občanských práv, zvláště pak práva projevu, tisku a shromažďování. Proti takové liberalizaci a demokratizaci se před rokem 1914 radikálně stavěli pouze představitelé a stoupenci starých pořádků a po roce 1918 se k těmto novým ústavním změnám naoko hlásili jen kvůli adaptaci a zajištění sociální existence. Navíc, a to bylo pro šíření demokratických a parlamentních hodnot důležité, také představitelé do té doby největšího masového, socialistického dělnického hnutí si po prudkých vnitřních diskusích a poučeních a navzdory osočování, že jsou „čeládka bez vlasti“ a akteři revoluční hrozby, osvojili systém parlamentní demokracie a rovněž ji, jak ukazuje příklad německé sociální demokracie v letech 1918–1919, hájili před jejími politickými nepřáteli, zejména zleva.

Brzy však skoro v celé Evropě nastoupila masová mobilizace proti novému liberálnímu pořádku – zleva i zprava. Neměla úspěch všude, ale velice zásadně přispěla ke znejistění a ohrožení nových demokracií a změnila politickou scénu meziválečného období v jeviště zásadního střetu mezi demokracií a diktaturou. Legitimizační a vyjednávací slabost demokratických systémů navíc umožnila prosazení alternativních nelegálních postupů, jako občanských válek, politického násilí a inklinace k autoritářským pořádkům. Těmto rozporům a hrozbám demokracie v první polovině 20. století, jež budou pokračovat po roce 1945, se věnují následující strany.

Demokracii ovšem neohrožovali jen extremisté. Ani strukturální problémy mladých demokracií jako takových a politické a ekonomické potíže, v jakých se tyto nové pořádky musely rozvíjet, nebyly nijak příznivé. K těmto strukturálním problémům mladých demokracií patřila roztržitost systému stran a neschopnost dosáhnout konsensu a kompromisu jako následek volebních reforem a chybějící schopnost adaptace a poučení občanů, kteří se pohybovali ještě hluboko v předparlamentních a předdemokratických politických formách a způsobech myšlení. Rostoucí rozdrobenost a mobilizace industriální společnosti též komplikovala politickou komunikaci a utváření konsensu v parlamentu, jemuž se vzhledem k politicko-společenské polarizaci a emocionalizaci stále méně dařilo plnit funkci instituce zprostředkující racionální diskuse. Namísto toho jej odpůrci parlamentní demokracie zneužívali jako prostor agitace a demonstrativních obstrukcí.

**Strukturální
problémy
mladých
demokracií**

**Změna
volebního
práva**

S požadavkem demokratizace se často pojila také změna volebního práva na právo poměrného zastoupení, zdálo se, že lépe garantuje požadavky demokratické rovnosti šancí, což vedlo například v Itálii a v Německu k systému kandidátních listin (na rozdíl od přímé volby osobností), tedy k většímu vlivu stran v politickém životě a v parlamentním rozhodovacím procesu. Mnohé strany, zvláště ty, v nichž byly dosud silné prvky stran společenských honorací, těžko přizpůsobovaly formy politických akcí a rozhodování novým požadavkům volebního práva. To v situaci mezinárodních politických a ekonomických krizí usnadňovalo pád do autoritářských a totalitních alternativ. Jedním z nejdůležitějších předpokladů pro fungování nových ústavních a volebních systémů byla existence demokratické politické kultury, ta však po místy rychlém přechodu z předdemokratických poměrů do nové formy zřízení chyběla. Z poddaných se nejdříve museli stát občané státu, kteří nejen znají politické a ústavněprávní normy demokracie, nýbrž také je akceptují a praktikují jak v politickém jednání, tak v každodenní sociální kultuře.

**Sociální
politika**

Dodatečnou šancí integrace a také legitimizace nového pořádku nabí- zely rovněž zesílené státní intervence v sociální politice. Demokratický stát, jako například výmarská republika, se výslovně definoval jako sociální právní stát a přejímal, též v obavě z možné sociální radikalizace, dodatečné závazky v sociálním pojištění a sociálních kompenzacích, a to státními intervencemi v obecně prospěšných veřejných službách. Tím se například v Německu pokračovalo v tradicích císařství, rozsah úkolů se však rozšířil. Navíc tu byla snaha proces demokratizace v sociálněpolitických rozhodováních podpořit také zapojením spolků. Další evropské státy nezůstávaly stranou a během meziválečné doby nebo druhé světové války i ony zavedly podobná sociálněpolitická opatření a instituce. Vznikl kompaktní spleťtý systém státních organizací a společnosti, správy, stran a spolků, jemuž se říká korporativismus a který měl původně posílit demokratizaci. Fakt, že podobná opatření, ač bez základní demokratické ideje, se používala také v diktaturách nebo během jejich prosazování, jak demonstruje příklad Itálie, ukazuje dvojsměrnost takových změn: demokracii upevňují jedině tehdy, jsou-li provázeny odpovídající demokratickou politickou kulturou. Kde byla tato kultura vyvinuta jen chabě a její tradice byla jen málo zakotvena, projevovala se tato propojení a dodatečné úkoly státu zcela kontraproduktivně. Právě příklad výmarské republiky ukazuje, že ústavní stát se převzetím množství sociálních závazků sice snažil získat dodatečnou legitimizaci, ale vzhledem k dramatické ekonomické a sociální situaci měl při jejich plnění vzhledem k prázdné pokladně jen omezené možnosti, a služby, jež sám předtím proklamoval, už nemohl plnit. To se negativně projevilo na politickém uznávání ústavního státu, kterému se nyní – zejména ze strany radikálních agitátorů – kladly za vinu veškerý nezdařený vývoj. Za velké hospodářské krize na počátku 30. let především nacistická propaganda

účinně dávala „systému“ vinu za každý individuální čin zoufalství někoho z nezaměstnaných.

Tím jsme nastínili problémy institucionálního, ekonomického a mentálního rázu, jež mohou vedle ekonomických a politicko-psychologických zátěží způsobených nečekanou porážkou ve válce a „nespravedlivým“ mírovým uspořádáním vysvětlit krach výmarské republiky, ústavního pořádku, který lze v teorii charakterizovat jako veskrze dokonalý, jemuž však k realizaci chyběly rozhodující rámcové podmínky. Výmarská republika a její následný krach jsou proto i v mezinárodním vědeckém a veřejném vnímání považovány za paradigma strukturálních problémů moderní demokracie v dramatických podmínkách meziválečné doby. Německo, jež se mělo stát jedním z hlavních faktorů mezinárodní politiky a bezprecedentním způsobem ověřilo funkčnost systému Společnosti národů a principů kolektivní bezpečnosti, se rovněž stalo scénou centrálních společenských a ústavněpolitických konfliktů a událostí meziválečného období, a proto také bude v popředí následujícího systematického pojednání. To platí i navzdory námitce, že ústavní pořádek Německa, na rozdíl od Itálie svou první těžkou politickou krizí v roce 1923 ještě ustál a že měl dokonce šanci na stabilizaci. Nakonec však za hospodářské a státní krize v letech 1930–1933 definitivně ztroskotal.

Výmarská republika

Výmarská republika měla ústavu považovanou z teoretického hlediska za moderní a dokonalou, ale v praxi byla krajně nestabilní. Tato nestabilita souvisela s pachutí, jež ve vnímání jejích odpůrců lpěla na ústavě už od samého počátku: považovali ji za produkt vítězů a porážky. Nicméně měla dobré šance na přežití, vždyť existovalo nemálo významných politiků, ze kterých se postupně stávali republikáni z rozumu, nebo dokonce přesvědčení demokraté, jako například Matthias Erzberger z katolického Centra nebo Gustav Stresemann z národně liberální Německé lidové strany (DVP). Nejen jejich příklad, nýbrž i významné instituce podporující změněné poměry, jako například široké spektrum sociálních práv, ukazují, že by bylo chybou, kdybychom na výmarskou republiku, jež se svým založením vymanila z radikálního revolučního ohrožení, hleděli pouze z perspektivy jejího krachu. K sociálně- a ekonomicko-politickým inovacím patřilo zřízení hospodářské rady, která představovala vrcholný orgán dělnických rad a měla mluvit do zásadních ekonomicko-politických otázek, dále právo na práci, na tarifní úpravy a smírčí instituce a uznání odborů za sociálního partnera. Jednalo se o prvky nové i v evropské politice a plné účinnosti nabyly až po druhé světové válce.

Sociální a hospodářské inovace

Vedle toho se z většiny v Říšském sněmu roku 1917, která předložila mírovou rezoluci a zasazovala se za přijetí míru, vyvinula politická a ústavní kooperace, od níž se očekávalo, že zároveň zajistí sociální kompromis mezi nejrůznějšími sociálními proudy katolicismu, reformistického dělnického hnutí a liberální buržoazie. Rovněž společensko-politické kompromisy, uzavřené po pádu monarchie už v listopadu a prosinci 1918

Stabilizace –
radikalizace

mezi armádou a sociálnědemokratickým dělnickým hnutím (pakt Ebert-Groener) i mezi odbory a podnikateli (dohoda Stinnes-Legien), vypovídaly o schopnosti kompromisu a stabilizace, třebaže neměly dlouhého trvání. Neboť především loajalita monarchisticky orientované armády, která se cítila versailleskou smlouvou pokořena, a jejího důstojnického sboru k republice byla i nadále pochybná a zakládala se leda tak na neutrálním až kritickém odstupu. Jak křehký tento vztah byl, ukázalo se už při první těžké zkoušce, při Kappově puči, prvním pravicovém útoku na republiku, jež podporovali velcí pozemkoví vlastníci a průmyslníci. Puč sice zmařila generální stávka, nicméně ukázal, že většina reichswehru zaujala vůči nacionalisticko-autoritářským nepřítelům republiky v lepším případě neutrální pozici. Politická radikalizace a polarizace let 1920–1921 vedla mimo jiné k tomu, že ústavní výmarská koalice Sociálnědemokratické strany Německa (SPD), Centra a Německé demokratické strany (DDP) ztratila absolutní většinu a nikdy jí už nedosáhla. Především postupný úpadek levicově liberální DDP, jenž se už nezastavil, naznačoval erozi systému stran, zejména politického středu, což jasně svědčilo o tom, že loajalita k republikánskému ústavnímu zřízení upadá.

Hnutí
nepřátelská
republiky

Ústavní zřízení výmarské republiky s kancléřem Stresemannem, které mezitím podporovala také národně liberální DVP, sice přestalo krizový rok 1923, ale to bylo dáno jednak kumulací vnitropolitických a zahraničněpolitických problémů vedoucích ke vzájemné paralýze hrozeb zleva i zprava, jednak nepatrným zájmem starých, republice nepřátelských elit o uchopení moci v době, kdy vnější tlak na výmarskou republiku vyvolaný problematickou otázkou reparací byl tak silný, že nacionalistická, dorozumění nepřístupná pravicová vláda by při řešení dramatické finanční situace jen stěží získala podporu Velké Británie a USA. Republika tak dostala, rovněž díky americké stabilizační politice ze strany bankéřů Charlese Gagese Dawese a později Owena D. Younga, ještě jednu šanci ke konsolidaci. Avšak zdánlivá normalizace v polovině 20. let, jež se ve světle kulturního rozkvětu hlavního města Berlína s oblibou označuje a idealizuje jako „zlatá dvacátá léta“, byla z ekonomického, finančněpolitického a politicko-kulturního hlediska rozkvětem jen zdánlivým. Žádný z dlouhodobých strukturálních problémů se v tak krátké době nedal skutečně vyřešit a ani rozsáhlé přizpůsobení politiky očekáváním německých nacionálních kruhů nezměnilo nic na další existenci protivýmarského nacionalistického hnutí, jehož nejradikálnějším představitelem se brzy stala NSDAP. Nepřítel na pravici stále existoval a čekal na svou šanci. Rovněž revoluční Komunistická strana Německa (KPD) si nadále udržovala silnou politickou pozici navzdory zjevné vnitřní bolševizaci a moskevskému diktátu. Ve chvíli velké hospodářské krize a ústavní krize měla obě křídla znovu masovou podporu a opět vzrostla i ochota společnosti k násilí. Republika by případně při delším trvání relativně příznivého konjunkturálního vývoje měla šanci na úspěšnou stabilizaci a adaptaci na demokratickou

politickou kulturu. Avšak při veškerých experimentech jí ubývala nejen stále se úžící společensko-politická základna, ale i čas. Je to patrné, když proti sobě postavíme krátké roky konsolidace 1924–1929 a léta hospodářské a politické krize na počátku (1918–1923) a na konci (1929–1933) republiky.

Ačkoli světová hospodářská krize po roce 1929 je jednou z hlavních příčin neúspěchu výmarské republiky, není jediným vysvětlením tohoto dramatického zhroucení parlamentního systému. Velká hospodářská krize a masová nezaměstnanost, jež více či méně zasáhly všechny západní průmyslové státy, nevedly například v západní Evropě nebo v USA ke zhroucení parlamentního pořádku, ale v horším případě leda tak k jeho otřesení a částečnému pozměnění. Ještě než upřeme pohled na politická uspořádání za světové hospodářské krize, bude proto vhodné se pro srovnání podívat na ústavní systémy Francie a Velké Británie.

V zásadě můžeme konstatovat, že pohled na politický život 20. let není v Paříži ani Londýně povzbuzující. Všude lze pozorovat rozpad středostavovského stranického systému a neschopnost stran zorganizovat rozjitřenou společnost a trvale ji integrovat do politického systému. Příčina tkvěla v koincidenci demokratizace a zesílené organizace společenských zájmů ve spolcích a jiných sociálních uskupeních, případně prostředích. S tím se pojila zřetelně rostoucí polarizace a radikalizace politiky jako následek prožité totální války. Politické jednání nabylo podoby boje, ponižování a cíleného vyřazování nebo přímo ničení politického protivníka, ze kterého se stal nepřítel. Projevovalo se to především v politické dikci, jež se vyznačovala nenávisí a opovržením vůči protivníku a cizímu. Politickou kulturu ovládlo uvažování v kategoriích přítel-nepřítel, a to nejen v Německu, ale i ve Francii, a dokonce ve střízlivé Velké Británii, třebaže patrně menší měrou. Tím se stále více ztěžovalo vytváření koalic a hledání kompromisu v parlamentu a mezi stranami.

Proč politické demokracie ve Francii a Velké Británii přesto přečkaly vleklou krizi 20. let, která se velkou hospodářskou krizí ještě prohloubila? I v nich válka vyostřila vnitřní sociální napětí a politické konflikty mezi politickým a vojenským vedením. Avšak silní představitelé politického systému, Georges Clemenceau a David Lloyd George, udrželi v obou zemích přednostní postavení civilního, parlamentem legitimizovaného vedení. Jejich mocenské postavení se v prvních poválečných volbách v listopadu 1919, respektive v prosinci 1918 potvrdilo. Z toho bylo patrné, jak vítězství ve válce oba politické systémy posílilo a znovu legitimizovalo. To ovšem nezabránilo tomu, aby se stabilita politických institucí nedostala brzy po krátkém poválečném boomu do krize i v západní Evropě, do krize způsobené novými ekonomickými a sociálními problémy a nevyřešenou otázkou, kdo má nést odpovědnost za následky války a inflace.

V takzvaných khaki volbách ve Velké Británii v prosinci 1918 byl znovu zvolen velmi vlastenecký a konzervativní parlament a nový kabinet vládl

Ústavní systémy ve Francii a Velké Británii

Polarizace a radikalizace politiky

Zvládnutí vleklé krize

**Měnící se
většinové
poměry
ve Velké
Británii**

v Dolní sněmovně se silnou většinou a – posílen krátkým poválečným boomem s tvrdou úspornou politikou – takřka bez ohrožení až do roku 1921. Radikální dělnická politika a rozpad starých dělnických aliancí sice vyostřily sociální napětí, ale ve volbách v listopadu 1922, jež svržením vlády vyvolali konzervativní poslanci, zvítězila Konzervativní strana nad Liberální stranou. Rovněž v následujících volbách v prosinci 1923 si konzervativci udrželi svůj podíl hlasů, ale volební systém nyní zvýhodnil další vzestup Labouristické strany, momentálně v koalici s liberály. Ramsay MacDonald se stal prvním labouristickým ministerským předsedou. MacDonald se zaměřil především na zahraniční politiku a navzdory politickým zájmům Francie směřoval v otázce reparací k dohodě s Německem. Brzy byly nutné nové volby, protože liberálové nyní hlasovali proti němu. Následovalo takřka pětileté úřední období konzervativce Stanleyho Baldwina, který návratem ke zlatému standardu prováděl přísnou deflační a stabilizační politiku na úkor překonaných společenských konvencí. Na straně dělníků se už v roce 1920 rozpadla koalice odborů a zaměstnavatelům se nesplnily představy o celní politice. Odbory reagovaly na ztrátu moci generální stávkou, již vláda prohlásila za nezákonnou. Stávka selhala a ztrátu moci odborů se už nepodařilo zastavit. Nové volby v roce 1929 přinesly naopak úspěch labouristům a vedly k druhé labouristické vládě s ministerským předsedou MacDonaldem.

**Adapta-
bilita –
blokování**

I přes tyto proměnlivé většinové poměry prokázaly oba národy schopnost přizpůsobit politický systém změněné situaci. Ve Velké Británii došlo k rozšíření volebního práva a následně k jeho přeměně ve všeobecné. Tím vzrostl počet oprávněných voličů z 8,3 na 21,4 milionu. Kromě toho se změnila struktura stranického systému, který se při veškeré kontinuitě přizpůsobil pod vlivem vzestupu Labouristické strany (a ztráty vlivu liberálů po pádu Lloyda George na podzim 1922) změněnému sociálnímu rozložení sil a do politicko-sociálních struktur Velké Británie silněji integroval nižší společenské vrstvy. Sociální změny, urychlené válkou, tedy získaly přiměřenou politickou reprezentaci. Koaliční vláda, chápaná jako legitimní prvek politického systému, a nikoli jako politická katastrofa, byla navíc vhodná k tomu, že u důležitých otázek umožňovala rychlé přizpůsobení změněným politickým náladám nebo provádění úprav ve věcných otázkách. Nicméně řada problémů zůstávala nevyřešena a mnohá rozhodnutí byla zablokována. Příznačným symptomem takového stavu bylo ve Francii zavedení volebního práva žen až v roce 1944 jako předznamenání nového politického začátku čtvrté republiky. Tomu dokázala koalice strážců tradic a levicových politiků v senátu navzdory souhlasnému stanovisku Národního shromáždění ve 20. letech zabránit, neboť u levice ženské volební právo vzbuzovalo obavy z posílení církevně-katolických pozic. Když se vnitropolitické konflikty ve 30. letech následkem světové hospodářské krize vyostřily i ve Francii, systém koaličních vlád jako prostředek adaptability a zabránění občanské válce fungoval stále méně a úpa-

dek vnitropolitické moci třetí republiky se prohloubil – vyvolaly jej ovšem spíš nové zahraničněpolitické problémy než vnitřní rozpory. Zahraniční a domácí politika byly v zásadě těsně propojeny všude a přelomové události v domácí politice vyvolávaly také adekvátní zahraničněpolitický vývoj a rozhodnutí. Jestliže se znovu tážeme, proč i přes zcela srovnatelné problémy a politickou situaci, respektive strategii sklouzl do autoritářského, respektive totalitního dobrodružství pouze politický systém v Německu a předtím už také v Itálii, odpověď nacházíme opět v rozdílnosti politické kultury. Ve Francii a Velké Británii bylo demokraticko-liberální a pluralistické základní přesvědčení výrazněji zformováno a navzdory veškerým krizím působilo stabilizačně. To se mělo projevit zejména v krizích 30. let.

Jinak probíhala adaptace francouzského politického systému na staré a nové výzvy a společenské problémy. Vzhledem k častým změnám vlády byla Francie zjevně ještě nestabilnější než Německo a Velká Británie. Avšak politická reprezentace a voliči dovedli s touto nestabilitou lépe zacházet, i proto, že strany jako takové nebyly tolik kompaktní a pevně organizované. Stranický systém se vyznačoval značnou kontinuitou a rovněž se uchovaly tradiční stranické konflikty včetně roztržitého systému stran. To sice vedlo k permanentnímu politickému balancování a k ustavičné hrozbě politického blokování systému sebou samým, přesto se ale parlamentu a vládě v zásadních situacích vždy dařilo prostřednictvím střídajících se vládních koalic rozhodovat i uprostřed volebního období o ústředních finančních, ekonomických a zahraničněpolitických konfliktech a problémech, aniž se při každé koaliční krizi musely vyhlášovat nové volby, jak se často dělo v případě výmarské republiky.

Podobně jako Velká Británie musela i Francie po krátkém poválečném boomeru konsolidovat rozpočet drastickými úspornými opatřeními. Dědictví války a inflace i hlavní společenskopolitická otázka, kdo má nést náklady na konsolidaci, francouzskou společnost, podobně jako německou, rozštěpily. V politice se tyto rozpory projevovaly ustavičnými změnami vládních koalic. Zde platí zásadní pozorování, že během fáze středolevé vlády se podporoval hlavně mezinárodněpolitický kompromis, zatímco středopravé koalice prosazovaly především tvrdá úsporná opatření a společenskopolitické změny, jež vycházely vstříc jejich elektorátu. To platilo přechodně také pro německou politiku ve fázi stabilizace v letech 1924–1929 za ministra zahraničních věcí Gustava Stresemanna, který se v politice dorozumění mohl opřít o jiné koalice, než bylo běžné v domácí a sociální politice vlád občanského bloku. Tato nápadná souběžnost celkové situace a politické strategie Francie, Velké Británie a Německa byla předpokladem pro úspěšné řešení mezinárodních konfliktů a krátkodobé uvolnění, jež vešly do učebnic dějepisu jako locarnská politika, ta se však se změnou vnitropolitických mocenských poměrů i se zostřenou nacionalisticko-agresivní a protekcionistickou politikou s počátkem velké hospodářské krize zase rychle změnila.

**Stabilní
politický
systém**

**Vnitro-
politická
stabilizace?**

Podobně jako ve Velké Británii i ve Francii zkazily nekompromisní postoje a generální stávka renomé levicových sil. Současně nastalo oslabení dělnického hnutí. Ve Francii bylo prohloubeno rozkolem mezi socialisty a komunisty, kteří až do roku 1936 zůstávali v politické izolaci. Po přechodné ultranacionalistické politice zastávce tvrdé linie Raymonda Poincarého, jenž sice v roce 1923 okupací Porúří urychlil zhroucení německého hospodářství a politiky, ale nedosáhl očekávaného úspěchu, obrátil se vítr ve stabilizační fázi mezinárodní politiky i v domácí politice. Volby v roce 1924 vyhrál „levý kartel“ a vznikla středolevá vláda Édouarda Herriota, který spolu se svým předchůdcem ministrem zahraničních věcí Aristidem Briandem prováděl politiku kompromisů s výmarskou republikou, nakonec však ztroskotal na nevyřešené finanční krizi. V červnu 1926 se za vážné finanční krize dostal k moci opět Poincaré s podporou od středu po pravici a podařilo se mu úspěšně stabilizovat měnu, což mělo sice pozitivní vliv na francouzské hospodářství, ale ztrátu vlivu v mezinárodní politice tím nezastavil.

**Strategie pro
minimalizaci
krizí**

Všude v evropských parlamentech, pokud ještě fungovaly, se vzhledem k velkému množství tamních stran (s výjimkou Velké Británie) vytvářely koalice většinou velice těžko. Za hospodářské krize se jejich utváření zkomplikovalo ještě víc. Bylo už takřka pravidlem, že heterogenita koaličních vlád vedla k relativně krátkým funkčním obdobím, po nichž stále znovu přicházely nové volby nebo nové koalice, aniž se předtím rozpustil parlament. Strategie pro minimalizaci krizí při vytváření koalicí a ke zvládnutí trvalých parlamentních krizí spočívaly mnohde ve zřizování koaličních výborů usilujících o kompromis (např. „Pětka“ v Československu), v rozšiřování kompetencí partitokracie až po obsazování míst ve veřejné správě podle proporčního systému, v zavádění kartelových principů při účasti různých stran na vládě (např. ve Švýcarsku) a především ve zřizování neokorporativních prvků k dosažení kompromisu mezi státem, stranami a svazy, jak se neformálně dělo v Německu od počátku 20. let.

**Tři varianty
utváření vlád**

Tyto kroky však v mnoha státech nemohly postupující destabilizaci politického systému zcela zastavit. Jako první ztroskotaly reformní koalice z bezprostředně poválečné doby, které vznikly vlivem materiální a sociální tísně i národních integračních problémů, případně problémů s identitou, zvláště když příliš brzy nastoupila finanční a ekonomická stabilizace, jež opět rozjitřila staré společenské zájmové rozpory: v Německu v roce 1920, v Itálii v roce 1922. Ve Francii k takové sociálně-liberální mezifázi vůbec nedošlo, zato velice brzy došlo ke střídání mezi středopravými koalicemi a středolevým bloky (*Cartel des gauches*). V polovině 20. let se v kontinentálních evropských parlamentech vytvořily tři varianty utváření vlád: zaprvé patová situace mezi buržoazními a dělnickými stranami (Německo, Rakousko), která vedla ke střídání koalic nebo v případě buržoazní vlády k parlamentní podpoře určitých rozhodnutí ze strany sociálnědemokratické levice; zadruhé vláda menšinových kabinetů, jejichž

tolerování ovšem předpokládalo stabilní základní politický konsensus; zatřetí koaliční krize, případně neschopnost vytvořit funkční vládu, která v první autoritářské fázi umožňovala odklon k přechodným nebo trvalým autoritářským vládním formám, jež pak nouzovými výnosy rozhodovaly proti stranám a parlamentům. S prohlubováním hospodářské a společenské krize byla tato varianta stále častější.

Velká krize a nástup diktatur

V roce 1929, když si výmarská republika spíše zdrženlivě připomínala své desáté výročí, se v Evropě prosadilo poznání, že „evropská politika na tom není nejlépe“ (Harold James). Často se skloňovalo slovo „krize“ a tento dojem potvrzoval souběh krize světového hospodářství, demokracie i mezinárodního systému. S krachem na newyorské burze 24. října začala světová hospodářská krize, kterou v Německu prohlubovala už krize domácí. Se smrtí ministra zahraničních věcí Stresemanna, jenž 3. října podlehl infarktu, naděje na mezinárodní dorozumění slábla, což se brzy potvrdilo změnou zahraničněpolitického kurzu za prezidiální vlády Heinricha Brüninga. Tento dojem ještě posílil vstup japonských vojsk do Mandžuska v září 1931, který ignoroval stanovisko Společnosti národů. Radikalizace vnitřní politiky a nacionalisticko-agresivní tóny a opatření v mezinárodní politice rozbily sen o politickém rozumu a předvídatelnosti.

**Zlom
v domácí
a zahraniční
politice**

O tom, jak se ze všeobecného hospodářského ochlazení a deprese vyvinula velká hospodářská krize, bylo napsáno už hodně. Tento vývoj měl více příčin, jež se prolínaly a vycházely z finančních trhů. Nejpozději roku 1931 dosáhla krize globálního rozměru a především střeoevropské státy musely čelit závažným hospodářským problémům (viz str. 283nn). Tyto problémy se sice v jednotlivých zemích lišily, avšak důsledky měly stejné. Všude se zhroutil bankovní systém již tak oslabený poválečnou inflací a nedostatkem kapitálu. Státy tím stále více ztrácely politickou akceschopnost a četná z možných řešení byla z nejrůznějších důvodů zablokována. Z dlužných států se krize přenesla i na státy věřitelské. Aby se zvládl rozpočtový schodek a zamezilo se překotným výběrům úspor z bank, skoro všude se ustupovalo, počínaje britskou librou, od zlatého standardu. Všichni se zabarikádovali za svými hranicemi a tím se zhroutil mezinárodní finanční spolupráce a trh s komoditami.

**Globální
důsledky
hospodářské
krize**

Krize výroby vedla k šířící se masové nezaměstnanosti. V roce 1932 dosáhla vrcholu, počty nezaměstnaných se staly nejviditelnějším a společensky i politicky nejzřetelnějším indikátorem. Ve Velké Británii bylo tři a půl milionu nezaměstnaných, v Německu více než šest a v USA přes dvanáct milionů. Krize se nejvýrazněji projevovala v klasických průmyslových odvětvích, ve výrobě železa a oceli a ve strojírenství. Zvláště fatální byly její společenské a psychické dopady. Skoro všude se šířil pesimismus

Krize výroby

a deprese, ztrácela se víra v kapitalismus a tržní hospodářství; mezi dlouhodobě nezaměstnanými narůstala beznaděj, zoufalství a sklony k drobné kriminalitě. Nutně docházelo k politické radikalizaci a k extremismu; zvláště silně se to projevovalo v zemích, kde nebyla zažitá politická kultura a strany neměly schopnost integrace nebo ji stále více pozbývaly.

Krizový management Rozmanitý nebyl jen rozměr a politicko-společenský dopad světové hospodářské krize; velice se lišil také krizový management. Na otázku, proč Velká Británie a USA tuto těžkou krizi nakonec překonaly demokratickými prostředky, existuje více odpovědí. Zkušenosti zažité demokratické politické kultury jistě nelze podceňovat, leč mnohem důležitější jsou rozmanité finanční a materiální zdroje, jež se daly nasadit k nastartování pracovního trhu a hospodářství. V tomto případě USA, které krize zasáhla zcela nepřipraveny, disponovaly zdaleka největšími rezervami, zatímco evropské státy válka a inflace značně oslabily a spotřebovaly všechny jejich významnější kapitálové rezervy. Dále je sem třeba počítat neméně rozhodující faktor politického krizového managementu. I zde projevily USA a Velká Británie největší flexibilitu a připravenost pro energickou, sociálněpolitickými opatřeními tlumenou a demokraticky legitimizovanou politiku.

Krizová politika v USA To platí hlavně pro USA, kde se po zvolení Franklina D. Roosevelta prezidentem v listopadu 1932 a za jeho funkčního období trvajících do roku 1945 realizovalo největší reformní dílo Nový úděl (*New Deal*). Roosevelt se na rozdíl od svého předchůdce Herberta C. Hoovera, jenž v krizi systému selhal, přiklonil k dosud odmítané myšlence státní sociální a intervenční politiky a prováděl ji pragmaticky, nikoli třídně nebo ideologicky, a v celkové koncepci pluralisticky. Krize přinesla poučení, že individualistický kapitalismus, který dosud určoval společenský systém USA a podpořil jejich vzestup na vůdčí ekonomickou mocnost, je třeba doplnit „jistou měrou sociálního plánování a státní koordinace“ (Karl-Dietrich Bracher). Státní podpora a řízení hospodářství, jež porušovaly svaté zásady liberální politické ekonomie, se spolu s regulací hospodářských a pracovních vztahů a především s kontrolou mzdových a pracovních podmínek mohly opřít o širokou politickou základnu – vedenou Rooseveltovou Demokratickou stranou a podporovanou odbory. Tuto progresivní politiku rozšíření úlohy státu výraznými taktickými schopnostmi a více-kolejnou politikou, obsahující vedle progresivních prvků i prvky tradiční, podporovali také demokraté jižních států. To však nevyklučovalo širokou opozici kritiků a přesvědčených liberálů, kteří zákony Nového údělu napadli a částečně uspěli u konzervativního Nejvyššího soudu. Než se některé zákony podařilo pozastavit, první známky ekonomického zotavení zajistily Rooseveltovi ve volbách v roce 1936 jednoznačné vítězství, což dovolilo změny ústavy a částečnou personální výměnu soudců Nejvyššího soudu a tím pokračování v reformách.

Skutečnost, že státní podpora ekonomiky a řízení pracovní a mzdové politiky v boji s krizí, ať už ji lze v jednotlivostech posuzovat jakkoli, probíhala demokratickými prostředky a reformním uzpůsobením hospodářského systému, představuje navzdory všem zdánlivým paralelám s krizovou politikou nacistického Německa zásadní rozdíl mezi demokracií a diktaturou.

Také britská krizová politika se opírala o spolehlivé metody parlamentní demokracie, jež vycházela z „národní vlády“, která se osvědčila za války, tedy z jakési velké koalice. Když byl kabinet labouristy MacDonalda na vrcholu finanční krize v létě 1931 silně rozštěpen v otázce další deflační politiky a nového krácení podpory v nezaměstnanosti, premiér po odstoupení několika ministrů, kteří nesouhlasili s jeho kurzem, vládu přebudoval a přijal do ní také konzervativní a liberální politiky. Národní vláda měla podle MacDonalda úřadovat jen po dobu kritické finanční situace a věnovat se především vyrovnání rozpočtu. Prudké protesty proti snižování mezd – zahájené válečným námořnictvem – přiměly ministerského předsedu vyhlásit nové volby. Vláda přesvědčivě zvítězila, také díky většinovému volebnímu systému, a pokračovala v politice krizového managementu chytrou měnovou politikou a velkorysou politikou úvěrové pomoci. Tento kurz dlouhodobě vedl k ekonomickému zotavení, ale nevykazoval okamžité úspěchy. Vláda však na ně nebyla vzhledem k politické většině podporující krizový management odkázána tolik jako nestabilní vlády a možná též diktatury, jež svou popularitu musely rovněž opírat o rychlé, nebo aspoň domnělé úspěchy.

Jinak probíhala krizová politika v Německu, kde vedla k vyostření situace a k nastolení diktatury. Krize v Německu byla především hlubší. Světové krizi tam předcházely již obtíže domácí, deprese se snoubila s problémem placení reparací, nakonec tu byla snaha nacionálních politiků i prezidenta Říšské banky Hjalmara Schachta využít zhoršení krize k řešení otázky reparací. Platební neschopností se měl vytvářet tlak na zahraniční věřitele, aby zmírnili své požadavky. Schacht tím šel proti Stresemannovu plánu dosáhnout revize versailleské smlouvy mírovými prostředky. Když jeho obstrukční strategie selhala a byla přijata nová dohoda (Youngův plán) s výhodnějšími platebními podmínkami, zcela důsledně odstoupil. Pád poslední demokraticky zvolené vlády velké koalice sociálního demokrata Hermanna Müllera znamenal přechod k prezidiální vládě, která vládla bez parlamentní většiny a byla závislá na důvěře říšského prezidenta a na jeho pravomoci vydávat nouzová nařízení podle článku 48 ústavy. To pro četné stoupence autoritářské vlády znamenalo možnost změny ústavy. Kancléř Brüning si od této ofenzivní nacionalistické politiky zároveň sliboval, že vládní odpovědnost přijme také NSDAP, jež v zářijových volbách 1930 značně posílila, a že se mu ji časem podaří zkrotit a využít pro získání většiny. Brüningovou reakcí na velkou krizi byla rozhodná

Krizová politika ve Velké Británii

Krizová politika v Německu

deflační politika v podobě zvyšování daní a krácení výdajů i za cenu snížení podpory v nezaměstnanosti a tím zhoršení sociální situace. To vše se dělo, když odhlédneme od omezených možností v rozpočtové a měnové politice, především s tím záměrem, aby se projevila neschopnost Německa platit reparace. Jednalo se o vysoce riskantní politiku, která po nedávných drastických úsporných opatřeních na základě nouzových nařízení, jimiž se reagovalo na britskou měnovou politiku, vyústila v závod mezi úspěchem v reparační politice a narůstajícím zbídačením části společnosti v důsledku prohloubení krize. Brüninga svrhla politická intrika silné opozice velkých pozemkových vlastníků a reichswehru; otevřela se tím cesta autoritářské formě vlády. Zrušení veškerých reparačních závazků na lausannské konferenci, jistě jako následek Brüningovy rigidní úsporné politiky, přišlo vhod jeho nástupci Franzi von Papenovi, jenž toho hned využil ke státnímu převratu v Prusku, poslední baště výmarské republiky. Papen tím však ještě nedosáhl svého, neboť mu – kromě tradičních elit – chyběla politická podpora a brzy se ukázalo, že v masové společnosti a silně emocionální společenské situaci nelze vládnout jen pomocí bajonetů. V následném střetu mezi Papenovou autoritářskou koncepcí ústavy a Hitlerovou totalitní a zdánlivě demokratickou mobilizační politikou muselo Papenovo řešení, poté co zrušil všechny demokratické instituce, nutně přijít zkrátka. Státní a hospodářská krize a s ní spojená autoritářská deformace ústavního pořádku se staly názorným příkladem, jaké následky má postupné vyprazdňování parlamentní politiky. To vše nakonec vedlo k mocenskému vakuu a k přenosu moci na charismatického vůdce jednoho totalitního, nacistického hnutí. V předvečer nacistického uchopení moci se rýsoval pestrý obraz politických metod a známek autoritářské a totalitní deformace demokracie.

Tři modely diktatur

Při nástupu diktatur lze rozlišovat tři různé modely, které, jak ukazuje německý příklad, mají také charakter radikalizujícího se vzorce. V krizi a rozpadu výmarské republiky můžeme totiž postupně sledovat všechny tři modely: první, ještě spíše improvizovaná varianta představovala zdánlivou nebo napolo konstituční diktaturu, jež se vyznačovala autoritářským pluralismem společenských skupin a představitelů stran přechodně zbavených politické svéprávnosti, ale stejně jako dříve obhajujících své zájmy, a chápala se jako dočasná nouzová vláda. Zadruhé existovaly autoritářské diktatury vládnoucí s vyloučením politických elit dosavadního systému. Provedly dílčí změny příslušných ústavních ustanovení a opíraly se o policii a armádu, ale nijak zásadně nezasáhly do společenských struktur. Zatřetí to byla totalitní diktatura, která s rozsáhlým souhlasem obyvatelstva a při současném pronásledování a likvidaci politicko-sociální opozice (dělnické hnutí) rozbila dosavadní ústavní systém a staré mocenské skupiny nejdříve integrovala, nebo po přechodné fázi zbavila moci (Německo), případně je zcela eliminovala (Sovětský svaz).

První vlna diktatur v letech 1921–1923 se (s výjimkou Sovětského svazu) řídila vzorem konstituční diktatury. V Maďarsku nastolili István Bethlen a Gyula Gömbös a ve Španělsku Miguel Primo de Rivera vojenskou diktaturu. Diktatura ve Španělsku usilovala o legitimizaci politickou konzervativní modernizace. Rovněž Mussoliniho systémově imanentní převzetí moci v koaliční vládě na podzim 1922 náleželo zpočátku ještě k tomuto modelu, zatímco současný teror fašistických squader urychloval radikalizaci režimu. Druhá vlna diktatur začala v roce 1926 a vyznačovala se koexistencí konstitučních a autoritářských diktatur. První variantu vidíme ve vládě Józefa Piłsudského v Polsku, ale podobně tomu bylo i v Portugalsku a Jugoslávii. Autoritářská varianta se prosadila v Itálii Mussoliniho diktaturou, již za souhlasu společenských elit nastolil v roce 1925, kdy se jeho koaliční vláda a fašistická strana dostaly do krize. Také modely diktatury prezidiálních vlád Franze von Papena a Kurta von Schleichera v Německu v roce 1932 lze charakterizovat jako konstituční diktatury, ovšem inklinující k autoritářskému modelu. Třetí vlna začala se světovou hospodářskou krizí a s ní spojenou státní krizí a svůj vrchol prožívala rychlým prosazením totalitně fašistické diktatury v Německu. Revolučními metodami dvojí strategie, spočívající v přenosu moci shora a v dobytí moci fašistickou stranou zdola, rozbila nacionálně socialistická diktatura za rostoucího veřejného souhlasu základy liberálního zřízení a právního státu a vyřadila veškerou opozici. Jestliže Mussoliniho fašismus byl až dosud vzorem pro četné malé diktátory, nyní se do popředí evropské pozornosti dostala charismatická Hitlerova vláda, ačkoli v této třetí vlně docházelo jinde, například v jihovýchodní a jižní Evropě, i nadále k nastolování pouhých autoritářských diktatur, což bylo dáno mnohem slabší politickou mobilizací tamních politicko-společenských systémů.

Epocha diktatur – epocha násilí

Po nacistickém uchopení moci v roce 1933 ráz epoše definitivně udávaly diktatury. V předvečer druhé světové války v roce 1939 a zvláště pak po dobovačných taženích Hitlera a wehrmachtu, jež dočasně zajistila nacionálnímu socialismu vládu takřka nad celým evropským světadílem, se zdálo, že moderní diktatuře náleží budoucnost. Zdálo se, že charismatická, na osoby orientovaná vůdcovská vláda evropských diktátorů překonala rozšířením státní intervence a autoritářskou deformací politických systémů politickou krizi 20. a raných 30. let a nastolila perspektivní autoritářskou sociální a rozvojovou diktaturu. Znovu vznikl dojem, že je zajištěna dominance Evropy, ovšem za podmínek opovrhujících člověkem a právem, za cenu podřízení jednotné linii (*Gleichschaltung*), pronásledování a diktatury. Za zářivou fasádou masového schvalování režimu a bleskových

válek se mělo velice brzy ukázat, jak málo se ekonomické i společenské zdroje a potenciály nacistického Německa a jeho okupačního a tyranského panství, neschopného vytvořit seriózní nové politické uspořádání a orientujícího se pouze na dobývání a loupení, hodí pro založení trvalého vládního systému.

Příčiny prudkého rozmachu moci Evropa a části neevropského světa několik let hleděly na Berlín a nechápaly příčiny tak prudkého rozmachu moci, který byl ve skutečnosti jen krátkodobým rozvojem sil provázeným bezprávím a bezohledností a ani uvnitř nacistického režimu nedokázal nastolit trvalou a konstruktivní politiku řádu. Když současníci vysvětlovali překvapující vzestup fašistických hnutí a jejich nové formy vlády, jež jako by nezapadala do tradičního politického vzoru, uchylovali se k historickým analogiím a ke srovnávání s jinými diktaturami, především se Stalinovou bolševickou diktaturou a Mussoliniho fašistickou diktaturou, které příslušelo prvenství, ačkoli Mussolini dlouho trval na tom, že jeho fašismus není exportní artikl. A proto bude leitmotivem dalších stránek srovnání diktatur.

Pojem fašismu Fašistické hnutí (PNF) Benita Mussoliniho a nacistické hnutí (NSDAP) Adolfa Hitlera měly už od počátku jasné společné rysy a mladá NSDAP částečně přebírala od italského vzoru specifické organizační a akční formy. Politická ideologie, formy organizace a komunikace, zdůvodnění a techniky vůdcovské vlády, rovněž podmínky a formy přenosu a dobytí moci v Itálii a Německu nás opravňují k tomu, abychom obě hnutí a formy jejich vládnutí shrnuli spolu s jinými fašistickými hnutími v Evropě meziválečné doby, jež se nedostala k moci, jako příbuzné jevy pod pojem fašismus, klíčový pojem 20. století, aniž tak setřeme národní rozdíly. I když fašismus byl primárně evropským jevem, neznamená to, že podobné ideologie, hnutí a režimy neexistovaly také mimo Evropu, zejména v Latinské Americe, a že by je nešlo srovnávat s italským, respektive německým vzorem.

Mussoliniho režim Až do roku 1933 byla Mussoliniho strana a režim mezi autoritářskými režimy a jejich obdivovateli jednoznačně politickým vzorem. Prototypem charismatického politického vůdce, kterému se připisovaly mimořádně spasitelské schopnosti a moc nastolit pořádek, ale i mobilizovat masy, byl Mussolini – bývalý funkcionář Italské socialistické strany a redaktor stranických novin, jenž se rozešel se stranou kvůli vstupu Itálie do první světové války a kvůli její politice za války. Po válce se v atmosféře vypjatého nacionalismu angažoval jako zakladatel extrémně nacionalistického, protisocialistického a protiparlamentního protestního hnutí, které lze charakterizovat jako hnutí sociální, ovšem s diktátorskými cíli a s diktátorskými politickými formami. Fašistické hnutí, jež se po spojení s nacionalisty přejmenovalo na Národní fašistickou stranu (PNF), bylo heterogenní, na osobnosti orientované mocenské uskupení, ve kterém si Mussolini nárok na vůdcovství mohl uhájit jen ustavičnými kompromisy mezi sou-

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Dějiny světa 6.
Pokud se Vám ukáзка líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.